

Близько чотирнадцяти віків віддаляє нас від часів стародавнього Києва. Який вигляд мало місто і як жили його мешканці у ті далекі часи?

Про це й розповідає брошура. Автор веде читача вулицями древнього Кремля, знайомить його з архітектурними ансамблями Софії, Печерської лаври тощо, торгово-ремісничими посадами і околицями, а також з культурою і побутом киян, які жили в X—XIII ст.

Написана у формі розповіді екскурсовода, брошура викличе інтерес у читачів.

ВСТУП

Двічі орденосна столиця Радянської України місто-герой Київ — одне з найбільших і найкрасивіших міст Радянського Союзу. З кожним роком зростає кількість бажаючих побувати в ньому. Численних туристів з усіх кінців Радянського Союзу, а також з багатьох країн світу приваблює зелене місто над Дніпром не лише красою сьогодення, а й величними пам'ятками далекої давнини.

Київ належить до стародавніх міст нашої Батьківщини. Час його виникнення губиться в глибині віків. Коли близько 800—900 років тому перші руські літописці приступили до створення історії Русі, перше питання, на яке вони намагались відповісти, було: «Откуда есть пошла Русская земля и кто в ней почаль первее княжити?»

Визначний історик того часу літописець Нестор пише: «И быша три брата: единому имя Кий, а другому Щекъ, а третьему Хоривъ, и сестра их Лыбедь... створише град во имя брата своего старейшаго и нарекоша имя ему Киевъ».

Як бачимо, Нестор дає цілком певну відповідь: перший князь на Русі — Кий. Та вірили свідченням літописця далеко не всі його сучасники. Дехто твердив, що Кий був звичайним собі перевізником через Дніпро. Проте Нестор спростовує цю думку такими аргументами: «Аще бо был перевозник Кий, то не бы ходил Царь-городу; но сий Кий княжаше в роду своемъ, и приходившю ему к царю, якоже

Науково-популярна література

П. П. Толочко

СТАРОДАВНІЙ КИЇВ

„Наукова думка“ Київ—1966

Близько чотирнадцяти віків віддаляє нас від часів стародавнього Києва. Який вигляд мало місто і як жили його мешканці у ті далекі часи?

Про це й розповідає брошура. Автор веде читача вулицями древнього Кремля, знайомить його з архітектурними ансамблями Софії, Печерської лаври тощо, торгово-ремісничими посадами і околицями, а також з культурою і побутом киян, які жили в X—XIII ст.

Написана у формі розповіді екскурсовода, брошура викличе інтерес у читачів.

КИЇВСЬКА КНИЖКОВА ДРУКАРНЯ № 6.

3-2-1
14-Б.З. 10-66

ВСТУП

Двічі орденоносна столиця Радянської України місто-герой Київ — одне з найбільших і найкрасивіших міст Радянського Союзу. З кожним роком зростає кількість бажаючих побувати в ньому. Численних туристів з усіх кінців Радянського Союзу, а також з багатьох країн світу приваблює зелене місто над Дніпром не лише красою сьогодення, а й величними пам'ятками далекої давнини.

Київ належить до стародавніх міст нашої Батьківщини. Час його виникнення губиться в глибині віків. Коли близько 800—900 років тому перші руські літописці приступили до створення історії Русі, перше питання, на яке вони намагались відповісти, було: «Откуда есть пошла Русская земля и кто в ней почаль первее княжити?»

Визначний історик того часу літописець Нестор пише: «И быша три братья: единому имя Кий, а другому Щеки, а третьему Хоривъ, и сестра их Лыбедь... створише град во имя брата своего старейшаго и нарекоша имя ему Киевъ».

Як бачимо, Нестор дає цілком певну відповідь: перший князь на Русі — Кий. Та вірили свідченням літописця далеко не всі його сучасники. Дехто твердив, що Кий був звичайним собі перевізником через Дніпро. Проте Нестор спростовує цю думку такими аргументами: «А ще бо был перевозник Кий, то не бы ходил Царь-городу; но сий Кий княжаше в роду своемъ, и приходившу ему к царю, якоже

сказати яко велику честь прийняв от царя, при котром приходили цари». Звичайно, такі подробиці в біографії Кия не могли бути вигадані.

Оскільки джерела, якими користувався Нестор, не зберегли точної дати життя і діяльності першого руського князя, розповідь про Кия і про заснування міста від-

Заснування Києва трьома братами. Мініатюра з Кенігсберзького літопису.

несена в недатовану частину літопису. І лише система чіткої хронологічної послідовності, в якій витриманий виклад історичних подій усієї недатованої частини літопису, та запис цієї легенди у вірменських джерелах, не пізніше VIII ст., значною мірою допомагають встановити дати життя і діяльності князя Кия і початкового періоду заснованого ним міста Києва. Діяльність князя Кия, як показали в своїх працях акад. Б. О. Рибаків, М. Ю. Брайчевський та інші, може бути віднесена до рубежу VI—VII ст. Саме в цей час східні слов'яни виступають союзниками Візантії в боротьбі з аварами, і природно, що слов'янський князь Кий міг бути прийнятий візантійським імператором.

З IX по першу половину XIII ст. Київ стоїть на чолі однієї з найбільших і наймогутніших держав тодішньої Європи — Стародавньої Русі. Як складова і невід'ємна частина історії Русі в цілому, історія Києва здавна викликала глибокий інтерес у дослідників.

Першими істориками і археологами Києва були староруські літописці, яким історична наука зобов'язана чудовим за своєю цілісністю і правдивістю описом вигляду стародавнього Києва. Через усю літописну повість

червоною ниткою проходить «метод наукової аргументації», який підтверджує історичні або й напівлегендарні розповіді посиланнями на різноманітні речові пам'ятки — кургани, залишки валів, архітектурні споруди і т. д., які уже для часу перших літописців були пам'ятками далекого минулого. Так, місцеположення стародавнього «Городка Кия» літописець визначав словами: «Сидяше Кий на горе, где ныне увоз Боричев», а визначаючи місцеположення двора варяга-християнина, сина якого кияни-язичники хотіли принести в жертву своїм богам, літописець пише, що знаходився він «идеже есть церкви Святая Богородица». Розповідаючи про смерть князя Олега і поховання його на горі Щекавиці, літописець додає: «Есть же могила его до сего дни, словеть могила Олгова».

Різноманітні залишки археологічних пам'яток — руїни соборів і князівських палаців, потужні земляні укріплення, численні кургани, що височили в різних районах Києва, — не раз привертати увагу допитливих мандрівників, які відвідували Київ у XVI—XVII ст. С. Герберштейн, С. Сарніцій, Є. Лясота, Р. Гейденштейн, В. Боплан і багато інших залишили для нас цікаві й цінні описи залишків стародавнього Києва.

Перші спроби наукового вивчення і висвітлення історії Києва слід віднести на кінець XVIII і початок XIX ст. На цей час припадає діяльність археологів М. Берлінського, Є. Болховітінова, К. Лохвицького та ін. Останній розпочинає розкопки стародавніх храмів і в 1832 р. відкриває залишки знаменитих Золотих воріт.

Протягом всього XIX ст. продовжується дослідження території стародавнього Києва. Відомі археологи й історики Києва М. Максимович, В. Антонович, М. Закревський, М. Петров та ін., використовуючи деякі археологічні матеріали, пишуть праці з історичної топографії стародавнього Києва.

В кінці XIX і на початку XX ст. з великим успіхом проводять дослідження в Києві археолог В. Хвойко і архітектор Д. Мілеєв, які відкривають на Старокиївській горі¹ залишки князівських палаців, жител, ремісничих майстерень і т. п.

¹ Старокиївською горою називали ту частину гори в межах Київського дитинця (Кремля), яку займає тепер садиба Історичного музею.

Планомірні і систематичні археологічні роботи успішно продовжені в роки Радянської влади. Розкопки, здійснені Т. Мовчанівським, М. Каргером, В. Богусевичем, В. Гончаровим та ін., допомогли змалювати картину життя стародавнього Києва, висвітлити основні етапи його історичного розвитку, культуру, економіку, визначити розміри і топографічне місцезнаходження окремих його районів. Матеріали цих досліджень дали можливість розкрити також історію стародавніх поселень, які були на території Києва задовго до його заснування.

ВИНИКНЕННЯ КИЄВА

Київ виник на правому березі Дніпра, в тому місці, де, прийнявши води останньої великої притоки — Десни, Дніпро виходить із зони лісів у Лісостеп. Вигоди географічного місцезнаходження Києва вдало доповнюються перевагами його топографічного розташування. Київ займає частину підвищення, обмеженого з усіх боків долинами рік Дніпра, Либеді, Сирця та ін. Місцевість у вказаних межах простяглась з півночі на південь на 14—15 км, а з заходу на схід — на 3—4 км. В різних напрямках це підвищення порізане численними ярами, на дні деяких із них у давнину протікали річки і струмки — Глибочиця, Киянка, Сирець, Клов, Хрещатик та ін.

Первісні стоянки на території Києва відносяться до епохи пізнього палеоліту (кінця найдавнішого періоду кам'яного віку), коли первісна людина виготовляла знаряддя праці прийомом сколювання і оббивання каменя і займалась в основному полюванням. Виникли вони приблизно 20—15 тис. років тому.

До таких поселень належить так звана **Кирилівська стоянка**, виявлена київським археологом В. Хвойком. Восени 1893 р., оглядаючи зрізи київських гір, він звернув особливу увагу на горб, що височів над Подолом (за садибою 59 по вул. Фрунзе). В одному з кар'єрів, на глибині 16 м, В. Хвойко виявив бивень мамонта. Розпочались розкопки, які тривали кілька років. Результати перевершили всі сподівання. Крім великого скупчення кісток мамонта (всього за час розкопок виявлено кістки не менш як 67 мамонтів) були знайдені знаряддя праці

з кременю і кістки, залишки вогнищ, збудованих з дерева та шкур примітивних жител тощо. В пізньому неоліті (останню епоху кам'яного віку, або нового кам'яного віку) племена, що населяли райони Середнього Придніпров'я, переходять до осілого життя. В цей період розвиваються рибальство, скотарство і землеробство. Тоді ж виникають керамічні вироби, шліфовані кам'яні знаряддя, прядиння і ткацтво.

На кінець нового кам'яного віку припадає первісне заселення печер і перетворення їх на більш-менш постійні житла. На території Києва сліди тривалого заселення печер були виявлені в районі Кирилівських висот. Під час археологічних досліджень деяких з них, зокрема печер над Смородинським спуском, було виявлено кам'яні молотки, крем'яні ножі, наконечники списів, кістки тварин і риб, річкові черепашки, залишки кам'яних вогнищ тощо.

Наступні історичні епохи — мідно-кам'яний (мідний), бронзовий і залізний віки — представлені численними поселеннями, що виявлені переважно на київських горах: Кирилівських, Старокиївській (Андріївській), Киселівці (інакше — Замковій, або Фролівській), Юрковиці, а також в районах, близьких від води.

Отже, археологія Київської території розкриває перед нами повну картину історії середньодніпровських племен від палеоліту до часів, коли починається історія слов'ян.

Період з кінця I тисячоліття до нашої ери на території Києва представлений пам'ятками **Перших слов'янських поселень** так званої Зарубинецької і Черняхівської культур¹. Пам'ятки цього часу були знайдені на Старокиївській горі, Киселівці, Юрковиці², на Подолі і т. д. До цього ж часу відноситься і розкопаний в районі Корчуватого великий могильник, в якому поряд з речами місцевого виго-

¹ Назви культур походять від назв сіл Зарубинці, Переяслав-Хмельницького району, Київської області, та Черняхів, Кагарлицького району, Київської області, поблизу яких вперше знайдено пам'ятки цих типів.

² Восени 1964 р. на цій горі, яка лежить північніше Щекавиці, було виявлено зарубинецьке городище, що мало укріплення у вигляді глибокого рову (до 4—5 м) і валу. Під час розвідкових розкопок цього рову було виявлено велику кількість зарубинецької кераміки, фрагменти грецьких амфор, фібулу періоду близько I століття до нашої ери, залізні шлаки тощо.

товлення виявлено і привізні римські скляні кубки, намісто, фібули тощо.

Численні знахідки скарбів римських монет II—V ст. нашої ери і речей римського походження в різних районах Києва свідчать про те, що ранньослов'янські поселення, розташовані на території Києва, вели жваву торгівлю з далеким римським світом. Ці поселення мали характер торговельних центрів, де вже проживали заможні купці, які зосереджували в своїх руках великі, як на той час, багатства. Так, у 1874 чи 1875 р. під час спорудження Кудрявської лазні (в районі сучасної Львівської площі) знайдений скарб римських монет в металевій посудині, схожій на відро. За свідченням очевидців, монет було не менше одного пуда, або близько 4 тис. штук. По кілька сот римських монет виявлено на Подолі, Куренівці і Печерську, а всього на території Києва — близько 6 тис. Ці монети пов'язуються з діяльністю поселень першої половини I тисячоліття нашої ери.

Друга половина I тисячоліття нашої ери в історії східного слов'янства була перехідною епохою в політичному і соціально-економічному житті. В результаті процесу суспільного розподілу праці між сільським господарством, яке на цей час набагато пішло вперед, і ремеслом відбувається концентрація ремісничого і торгового населення в місцях, де схрещувалися торговельні шляхи, поблизу родовищ сировини.

У цей період посилюється освоєння вигідних, з точки зору доступності, місць, таких, як останці, підвищення між болотами і озерами.

Поселення другої половини I тисячоліття нашої ери на території Києва розташовуються переважно у топографічно близьких районах: горах Старокиївській і Киселівці, на Дитинці і Подолі. Саме ці поселення і поклали початок місту.

Найбільш ранні пам'ятки тих часів відкриті на горі Киселівці. Під час розкопок тут знайдені матеріали VI—VIII ст. Це — ліпна кераміка, глиняні прясла, залишки печей, грубої вовняної тканини, а також візантійські монети, що належали до часів імператорів Анастасія I (498—518) і Юстиніана I (527—566). Монета Юстиніана I, карбована в 537 р., виявлена поблизу Киселівки на Подолі.

Речі періоду другої половини I тисячоліття зустрічаються і на Старокиївській горі, де знайдено багато дорогоцінних ювелірних виробів. Це — срібні фібули, браслети з потовщеними кінцями, частинки бронзових фібул з червоними емальми і т. п. Слід сказати, що жоден із центрів Середнього Придніпров'я, за винятком Пастир-

Капище. Розкопки 1908 р. Рисунок В. В. Хвойки.

ського городища VII—VIII ст. (нині с. Пастирське, Златопільського р-ну, Кіровоградської обл.), де виготовлялись ювелірні речі, не мав такої великої кількості виробів.

«Городок Кия». «И створише град во имя брата своего старейшаго и нарекоша имя ему Киев». Говорячи ці слова, літописець мав на увазі, звичайно, не місто в нашому розумінні цього слова, а лише спорудження замка або фортеці. Археологічні дослідження території Києва показали, що «Городок Кия» справді існував.

Відкритий він випадково в 1909—1910 рр. під час досліджень руїн Десятинної церкви архітектором Д. Мілеевим. Він виявив засипаний рів, який проходив вздовж північної стіни церкви на відстані 4,5 м. Ширина його становила 4 м, а глибина близько 6—7 м від сучасної поверхні. Розкопки під керівництвом Т. Мовчанівського в 1936—1937 рр. і М. Каргера в 1939 р. допомогли з'ясувати справжнє його призначення.

Починався рів біля північно-східного краю гори, йшов на південь, з незначним відхиленням до сходу, далі повертав на південний захід і, перерізаючи всю площадку гори, закінчувався над Гончарським яром. Територія городка, обмежена ровом і валом, дорівнювала 2 га. Тепер на ній розташовується Державний історичний музей і частина садиб по Десятинному провулку.

В центральній частині «Городка Кия» виявлено кераміку VII—VIII ст., житла тих часів. Відкриті там В. Хвойком залишки язичеського капища розташовані зараз біля підніжжя східців, що ведуть до Державного історичного музею. Це капище пов'язане з культом бога Перуна, перед яким, очевидно, давали клятви Олег, Ігор і Святослав. Б. Рибakov вважав Київське капище язичеським храмом, підкреслюючи, що розмір жертovníка тут був більшим, ніж у відомих храмах Аркони і Ретри в Прибалтиці.

У VII ст. в середовищі всього слов'янського світу формуються перші примітивні державні об'єднання. На досить великих і віддалених одна від одної територіях процес цей відбувався приблизно одночасно і в схожих умовах. У VII ст. морави об'єдналися під владою Само (623 р.), в середині VII ст. чехи — під владою династії Пшемисловичів, у 679 р. з'явилась протоболгарська держава.

На території Середнього Придніпров'я виникло **Полянське князівство**, або союз. Згідно з староруським літописом, серед східних слов'ян були й інші союзи племен — Дулебський, Древлянський, Словенський тощо. Але тільки Полянський союз виявився найбільш стійким політичним об'єднанням, який вистояв у боротьбі з кочівниками і очолив могутню державу. Центром князівства став Київ.

Важко сказати, які саме землі входили до володінь першого полянського князя Кия: чи вони обмежувались лише територією, яку займали власне поляни, чи, може, уже в цей час розпочався поступовий процес об'єднання східнослов'янських земель навколо Києва.

Полянське князівство з територією в межах Київщини, Поросся і, можливо, деяких інших земель Середнього Придніпров'я було першим етапом у політичному піднесенні Києва як державного центру східних слов'ян.

Наступним важливим кроком в історичному розвитку Києва було IX ст. Саме в цей час Київ очолює одне з найсильніших державних об'єднань. Арабські письменники, що описували східних слов'ян IX ст., відмічали існування трьох великих політичних об'єднань — Славії, Арсанії і Куявії. Більшість дослідників вважає, що Куявія об'єднувала південні групи племен на чолі з Києвом (по-арабськи — Куява). «Руси складаються з трьох племен, з яких одне ближче до Булгара, а цар його живе в місті, що називається Куява (Київ), яке більше від Булгара, друге плем'я називається Славія, а ще плем'я називають Арсанія. Купці прибувають в Куяву», — так писав про Київ арабський письменник першої половини X ст. Істахрі.

У IX ст. Київ набув уже значення і як міжнародний торговий центр. Про це свідчать письмові джерела, а також знахідки на території Києва арабських і візантійських монет, речей іноземного походження тощо.

КИЇВ X—XIII ст.

Уже на час завершення процесу об'єднання східно-слов'янських земель навколо Києва (кінець IX — початок X ст.) останній був одним з найбільших міст Східної Європи. В порівнянні з попереднім періодом його територія значно зростає. Археологічні матеріали IX—X ст. свідчать, що в цей час уже були заселені не лише центральні райони Києва — Старокиївська гора, Киселівка, Поділ, — а й більш віддалені — Щекавиця, Кудрявиця, Лиса гора¹ і деякі інші.

Ця велика територія Києва може бути поділена на два райони: дитинець, або Кремль, і посади. В них проживали два протилежних стани населення. В Кремлі — міська аристократія, а в посадах — так звані міські низи. Топографічно ці два райони кожного староруського міста розташовувались так: Кремль — на підвищеній і добре захищеній місцевості, а посади, як правило, займали нижню частину території, ближчу до річки. В Києві посадським районом був Поділ. Кремль розміщувався на підвищенні, що витягнулось від теперішньої Львівської площі до Хрещатика.

Кремль

В міру розширення території Києва збільшується в розмірах і його центральна частина — Кремль. Опи-

¹ В Києві під такою назвою є дві гори, одна з яких розташована над Либіддю в південній околиці Києва, а друга — за горою Щекавицею над Подолом. Саме ця гора й була заселена в IX—X ст.

суючи події, пов'язані з прибуттям до княгині Ольги древлянських послів, літописець подає чудову, хоч і не зовсім чітку, реконструкцію центральної частини міста Києва середини X ст.:

«Город же бѣше Киевѣ, идеже есть нынѣ дворѣ Гордятинѣ и Никифоровѣ, а дворѣ княжѣ бѣше в городе, идеже есть нынѣ дворѣ Воротиславѣ и Чудинѣ, а Перевесище бе вне города, и бе вне города дворѣ теремный и другый, идеже есть дворѣ деместниковѣ, за святою Богородицею надъ горою, бе бо ту теремъ камень».

Залишки князівського палацу часів Ольги були розкопані в 30 м на північний схід від Десятинної церкви за межами найдавнішого городища. Фундаменти його можна бачити і тепер у зрізі гори, що нависає над садибою 38 по вул. Андріївський спуск.

Факт розширення центральної частини міста на час князювання Володимира підтверджується повідомленнями літопису й археологічними даними. «И бѣше (983) варяг един, бе дворѣ его, идеже бе церкви святыя Богородица, юже созда Володимир». Дослідники ототожнювали зі згадуваним двором варяга залишки дерев'яної будівлі розмірами 5,5 × 5,5 м, знайденої під південною апсидою Десятинної церкви.

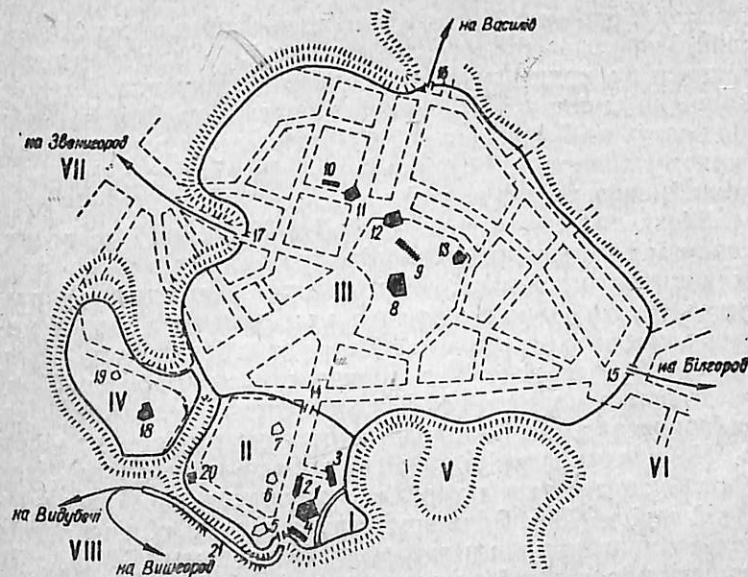
На жаль, ми маємо мало відомостей про ранній період життя Києва, щоб з'ясувати, яку саме площу займала центральна частина міста на кінець X ст. Можна лише зробити припущення, що уже на час князювання Володимира Святославича була заселена вся або майже вся та територія, яку Володимир обніс потужними земляними укріпленнями.

«Город Володимира». На кінець X ст. Київ стає одним з найбільших і найбагатших міст Європи. Швидко його зростання як великого міського центру і посилення політичної ролі Києва як столиці величезної держави викликали необхідність розширити територію міста.

Навколо центрального міського ядра, яке на цей час уже далеко вийшло за межі тісного дитинця VII ст., Володимир Святославич споруджує потужну оборонну стіну. Лінія укріплень пройшла від південного краю найдавнішого городка (приблизно від початку сучасної вул. Андріївський спуск) понад схилами дніпровських

круч на схід до Михайлівського спуску (нині лінія фунікулеру), звідти повертала в напрямку Радянської площі і йшла вздовж вул. Великої Житомирської аж до самих схилів у бік Гончарського яру.

В системі оборонних валів так званого «Города Воло-

План центральної частини Києва X—XIII ст.

димира» знаходилось кілька воріт, які вели на Поділ, в бік пізнішого Михайлівського монастиря, а також в напрямку Софійського собору. Останні ворота, які дістали назву Софійських, а пізніше — Батиевих, були парадним в'їздом до Київського кремля кінця X ст. Як показали археологічні дослідження, Софійські ворота знаходились на проїзній частині сучасної вул. Володимирської, в 16 м від перетину її з Великою Житомирською. В землі добре збереглися кам'яні фундаменти двох пілонів, товщина яких в середній частині становила понад два, а по краях близько трьох з половиною метрів. Довжина фундаментів становила десять, ширина воріт понад десять, а ширина проїзної частини — близько чотирьох метрів. Залишки фундаментів були тією основою, на якій знаходилась кам'яна сторожова башта з аркою. Перед воріть-

ми проходив глибокий рів, через який був споруджений міст. Цей міст неодноразово згадується в літопису. Територія Кремля X ст. становила вже близько десяти гектарів.

Одночасно в Києві провадилось і велике міське будівництво. Більшість нових споруд були з дерева, решта — кам'яні. Серед кам'яних будівель, зведених в кінці X ст., слід відзначити два князівських палаци. Один з них знаходився на краю сучасної садиби Історичного музею. Залишки фундаментів можна бачити й досі біля воріт, що ведуть на його територію. Другий знаходився в Десятинному провулку. За даними дослідників, палаци мали щонайменше по два поверхи.

Після прийняття нової релігії в 988 р. на Русі розпочинається будівництво соборів, храмів, яке з цього часу стає справою держави. «И повеле (Володимир) рубить церкви и поставляти по местомъ идеже стояше кумиры». Першою, збудованою Володимиром, була дерев'яна церква святого Василя. Вона знаходилась на тому горбі, де незадовго перед прийняттям християнства Володимир поставив язичеських богів.

Найвеличнішим і найкрасивішим храмом Києва кінця X ст. була десятинна церква, споруджена на Старокиївській горі в 996 р. Вона зруйнована під час облоги Києва татаро-монгольськими загарбниками в грудні 1240 р. До наших днів від неї залишився лише фундамент.

«Город Ярослава». В першій половині XI ст. Київ знову розширюється. Він зростає як великий торгово-ремісничий, адміністративний і культурний центр Русі. У 1017 р. великим київським князем став Ярослав, який розпочинає грандіозні, як на той час, роботи. Проводиться ось як описує будівельну діяльність Ярослава літопис: «В лето 6545 (1037 р.). Заложил Ярославъ город великий Киев, у негоже града врата суть златая; заложил же церковь святую Софью, премудрость Божию, митрополію, и посемь церковь на Златых вратах камену святую Богородица Благовещение; посемь святого Георгия манастирь и святую Орины».

Вал нового города починався від укріплень «Города Володимира» і йшов на південь в напрямку площі Калі-

Деталь валу «Города Ярослава». Розкопки 1951 р.

ніна, звідки він повертав на захід і йшов по трасі сучасної вул. Малої Підвальної вверх аж до Золотих воріт, а потім вздовж вул. Великої Підвальної до Львівської площі. В районі Львівської площі вал повертав на південний схід і тягнувся понад схилами гори паралельно сучасній вул. Великій Житомирській. До валів «Города Володимира» Ярославів вал примикав близько Софійських воріт. Протяжність цих гігантських земляних стін, висота яких досягала 14 і ширина 16—18 м, дорівнювала 3,5 км. Територія, оточена новою лінією укріплень, в сім разів перевищувала Кремль часів Володимира і становила 72 га. Перед валом, в тих місцях, де він проходив по відносно рівній поверхні, знаходився глибокий рів, а вал доповнювала потужна дерев'яна стіна з дубових городень. З цього видно, що Київ став могутньою фортецею.

«Город Ярослава» мав трое воріт: Східні, або Лядські, які знаходилися в районі сучасної площі Калініна, Західні — в районі Львівської площі і Золоті, залишки яких збереглися до наших днів.

Золоті ворота в Києві були головним парадним в'їздом в центральну частину міста. В інженерно-архітектурному відношенні вони являли собою досить складну двоярусну споруду. Нижній ярус становили власне ворота — дві потужні кам'яні стіни завдовжки понад 25 м з аркою. Ширина проїзної частини Золотих воріт досягала 7,5 м. Закінчувався ярус нагорі площадкою, що служила оборонною баштою. Благовіщенська церква була другим ярусом.

Як відомо з літопису, в цей час споруджується новий архітектурний ансамбль, центром якого став кафедральний Софійський собор — резиденція митрополита Київського і всієї Русі. Крім нього, був збудований Георгіївський, залишки якого знайдені на захід від Софії, там, де вул. Рейтерську перетинає Золотоворітська, а також Ірининський собор, відкритий на розі вул. Володимирської і Ірининської. Поблизу нього знаходився князівський палац.

Михайлівське відділення, або «Город Святополка». Після смерті Ярослава Мудрого Київ збагачується новими чудовими спорудами. В кінці XI — на початку XII ст. зводиться новий архітектурний ансамбль на горі, яка пізніше дістала назву Михайлівської. Близько 1060 р.

Руїни Золотих воріт. Рисунок А. Вестерфельда.

син Ярослава Мудрого. Ізяслав будує тут Дмитрівський монастир, між 1085—1087 рр. син Ізяслава Ярополк споруджує церкву святого Петра, а в 1108 р. другий син Ізяслава Святополк — монастир святого Михайла. В літературі ця частина центрального міського ядра дістала назву «Города Святополка». За даними дослідників, в часи князювання в Києві Святополка навколо збудованих на Михайлівській горі соборів зводяться земляні укріплення на зразок укріплень «Города Ярослава».

Отже, центральна укріплена частина досягла близько 80 га. За розмірами вона не мала собі рівних.

Торгово-ремісничі посади

В наступні часи (XII—XIII ст.) центральна частина міста не розширювалась. Зростання території Києва відбувалось за рахунок торгово-ремісничих посадів та околиць, які стають місцем інтенсивного цивільного і культурного будівництва.

Найбільш значним торгово-ремісничим посадом стародавнього Києва був **Поділ**. Розташований на березі р. Почайни, що починалась десь поблизу сучасної Поштової площі і протікала паралельно підвищеній частині Києва (мабуть, напрямом Почайни добре фіксує траса сучасної вул. Почайнинської) аж за Кирилівські висоти, Поділ відігравав визначну роль в житті Києва.

Почайна мала зручну гавань; сюди заходили каравани купецьких кораблів. Недалеко від берега Почайни знаходилось «торговище» — найбільша і найдавніша риночна площа Києва.

Археологічні дослідження цього району дають багато цінних матеріалів для визначення території Подолу, характеру занять його жителів та ін. На великій території Подолу в різних його частинах виявлені залишки ремісничих майстерень, жител, кераміку, скляні браслети, деякі ювелірні речі і монети XI—XIII ст.

Культурні шари, або місця, де жили люди, часів Київської Русі починаються з півдня від схилів гірського пасма і йдуть у північному напрямку до вул. Почайнинської. Зі сходу їх вдалось простежити від вул. Ігоревської і Борисоглібської; на північному заході вони доходять до вул. Щекавицької і Ратманського. Десь в цьому

місці, за літописом, були укріплення, що захищали північно-західну частину Подолу. В літопису (під 1161 р.) говориться, що Ізяслав Мстиславич, зосередивши досить значні сили, з трудом взяв їх. Безпосередньо за укріпленнями йшли міські квартали стародавнього Києва.

Аналіз літописних даних і виявлених археологічних знахідок приводить до висновку, що торгово-ремісничий Поділ не був беззахисним у місцях, відкритих для нападу. З північного сходу його омивали води Дніпра і Почайни, з півдня і південного заходу на сторожі стояв Київський кремль, а з північного заходу Поділ укріплявся валом і городнями.

В XI—XIII ст. на території Подолу було збудовано кілька храмів — церкви Бориса і Гліба, Михайла, Миколи (над Іорданівським струмком), а також Успенія (Пирогоща). Територія Подолу, на якій було виявлено культурні шари X—XIII ст., дорівнювала близько 180 га.

Киселівка. Археологічні дослідження виявили в багатьох місцях плато гори Киселівки залишки дерев'яних жител, ремісничих майстерень, а також кам'яні будівлі. В літературі можна прочитати, що Киселівка — це літописна Хоревиця, але це припущення ще вимагає підтвердженя.

Щекавиця. Топографічно Щекавиця розташована на одній лінії з Киселівкою. В давнину ці дві гори розділялись глибоким яром, на дні якого протікала р. Глибочиця, а тепер проходить вул. Глибочицька.

Щекавиця згадується в літопису уже на перших сторінках: «А Щека сидеше на горе, где ныне зовется Шековица». В X ст. на цій горі було поховано князя Олега. На протязі X і XIII ст. вона відігравала важливу роль в житті Києва. В XII ст. на горі знаходилась якась церква, про що свідчить такий факт: коли в 1182 р. помер ігумен Печерського монастиря, його місце зайняв щекавицький піп Василій.

Як був заселений і який характер мав цей старий район Києва, певно сказати не можна. Археологічні ж матеріали XI—XII ст. зустрічаються тут досить часто.

Дитинка, або Клинець. Ця гора знаходиться на південний захід від Киселівки і північний захід від Старокиївської. Обидві її назви пізнього походження. Має витягнуту форму; з півночі до неї прилягає Кожум'яцький яр, а з півдня — Гончарський. Під час археологічних розкопок, проведених на Дитинці в 20—30-і роки, виявлено

житла і ремісничі майстерні XII—XIII ст., а також поховання цього ж часу.

Копир'їв кінець. З північного заходу до центральної частини Києва прилягав торгово-ремісничий посад, який в літопису дістав назву Копир'ївного кінця. Археологічні дослідження дали можливість більш-менш точно визначити його межі.

Копир'їв кінець починався зразу ж за Західними ворітьми і тягнувся вздовж гірських мисових виступів в напрямку теперішнього Глибочицького спуску, включаючи райони вул. Обсерваторної, садиби Художнього інституту, нинішнього лікєро-горілчаного заводу і Кудрявських схилів. Ця територія становила близько 40 га.

Копир'їв кінець часто згадується на сторінках літопису. В цьому найменш укріпленому районі не раз проходила міжусобна боротьба князів за Київський престол. Десь в районі перетину сучасного Вознесенського спуску і вул. Глибочицької Копир'їв кінець мав ворота. Коли Роман Мстиславич, князь Галицький, підійшов у 1202 р. до Києва, то «кияне отвориша ему ворота Подольские в Копыреве конци».

В літопису повідомляється, що на території Копир'ївного кінця в 1121 р. збудована церква святого Іоана («того же лета заложи церкви святого Иоана в Копыреве конци»), а також монастир святого Семиона, який згадується вперше при опису трагічних подій 1147 р. Коли кияни довідались, що київський князь Всеволод (з династії чернігівських князів) передав престол своєму братові Ігорю, в Києві спалахнуло повстання. Ігор був вбитий, а тіло його відвезене «в монастырь святому Семиону в Копыревом конци».

Під час археологічних досліджень встановлено точне місцезнаходження цих соборів. Таким чином, загальна площа усіх посадських районів стародавнього Києва набагато перевищувала 250 га, що майже в три рази більше території центральної укріпленої частини.

Околиці

Звичайно, Київ не обмежувався центральним ядром і торгово-ремісничими посадами. Навколо нього розкинулись приміські слободи, села, князівські та боярські двори, монастирські і прилеглі до них садиби, що були без-

посередньо пов'язані з Києвом і які становили його невід'ємну частину.

Кирилівський монастир. Крайнім районом стародавнього Києва на півночі було поселення, розташоване на Кирилівських висотах. Там, де Бабин яр виходить в долину Дніпра, на високій горі близько середини XII ст. Всеволод Ольгович спорудив Кирилівський монастир. Він став усипальнею для деяких князів з цієї династії (чернігівських Ольговичів), зокрема, великого князя київського Святослава Всеволодовича, згадуваного у «Слові о полку Ігоревім».

Дослідження показали, що територію на північ від монастиря в минулому займали жилі будівлі. Можливо, що десь тут була і садиба або замок князів з династії чернігівських Ольговичів.

Дорогожичі. Трохи нижче Кирилівського монастиря «под святым Кириллом», де сходились шляхи з Чернігова, Новгорода та Володимира-Волинського і де, за словами літопису, «земля бе кровию полята», знаходилось с. Дорогожичі, або Дорожичі. Неодноразово Дорогожичі було свідком жорстокої боротьби князів. За свідченням літопису, тут був плацдарм, з якого удільні князі готувались до рішучих штурмів Києва.

В 980 р. новгородський князь Володимир, прийшовши «с вои многими» до Києва, став табором на Дорогожичах. В 1150 р. Ізяслав Мстиславич, внук Мономаха, також збирає свої сили в цьому районі: «и повеле дружине своей собратися у Дорогожич». У літопису ще два рази згадується про зосередження сил князів, що готувались до нападу на Київ, в районі Дорогожичів.

Предславино. На мальовничих схилах долини Либеді знаходилось князівське село Предславино. В кінці X — на початку XI ст. в ньому проживала одна з дружин Володимира Святославича — Рогніда, дочка полоцького князя, яку Володимир взяв собі силою. Напевне, тут знаходився і замський князівський двір.

Вздовж Либеді в районі Караваєвих дач виявлено поселення часів Київської Русі. На правому високому березі річки, на так званій Батіїв горі, знаходився великий староруський могильник, залишений поселенням, яке досі не досліджене.

Кирилівська церква.

Важко сказати, який з цих либедських районів слід пов'язувати з князівським селом Предславиним. Кому саме зобов'язане воно своєю назвою, певно сказати не можна. Може, дочці Володимира Святославича і гордовитої Рогніди, а може, ще тій Предславі, син якої «К а - ницарь Перьславин» був направлений в числі посольства Ігоря в 945 р. до Царграда.

Берестове. В кількох кілометрах нижче Києва над Дніпром стояло невелике князівське село Берестове. Розповідаючи про велику кількість наложниць у Володимира Святославича, літописець відзначає, що частина їх була в Берестові: «а 200 на Берестовемь в сель-ци, еже зовуть и ныне Берестовое».

В цьому ж селі був і заміський князівський замок, який неодноразово згадується в літопису. В 1015 р. тут вмирає Володимир Святославич: «умре Владимир, князь великий на Берестове», а майже через 100 років великий київський князь Володимир Мономах скликає у резиденцію в Берестові князів і тисяцьких і розробляє знаменитий статут Володимира, який вніс суттєві зміни і доповнення в юридичний звід того часу — «Правду Ярославичів».

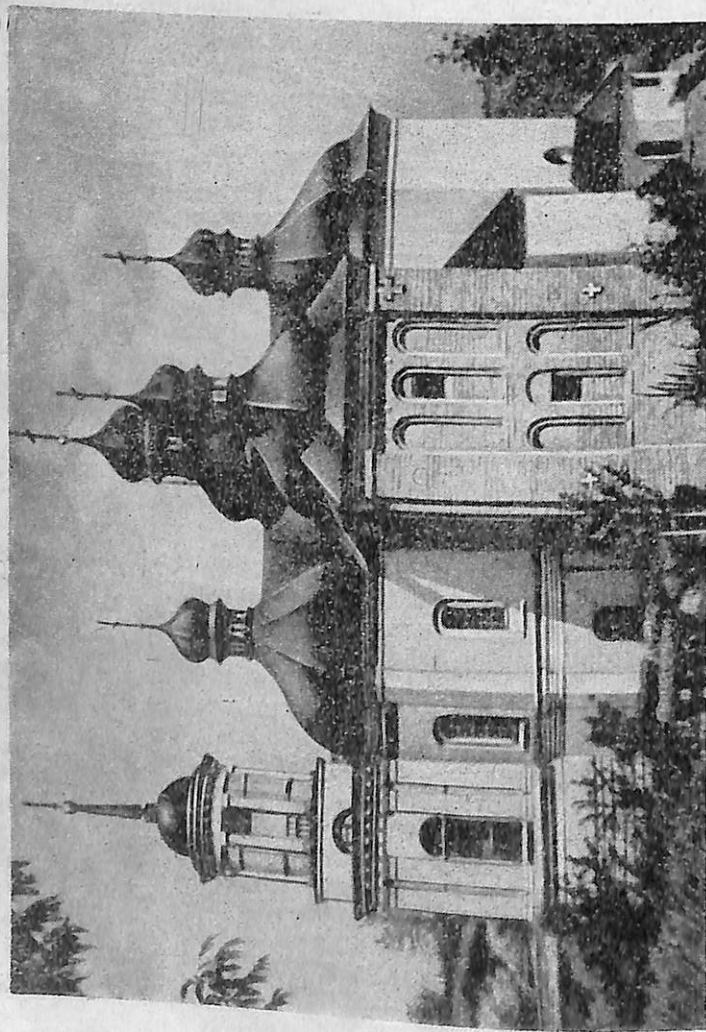
В середині XI ст. пресвітер церкви Святих Апостолів, що знаходилась на князівському дворі, Іларіон стає першим (із місцевих) митрополитом Київським і всієї Русі (1051 р.).

В другій половині XI ст. в селі Берестові збудовано церкву Спаса, яка частково збереглась і до наших днів.

Урочище Угорське — Аскольдова могила. На розі центральної алеї дніпровських парків і Печерського спуску, у IX—X ст. знаходилось одне з київських передмість «Угорське». На чавунних плитах, що стоять обабіч центрального входу в парк, розповідається про те, що в 882 р. новгородський князь Олег, готуючись до захоплення Києва, зустрівся в цьому місці з київським князем Аскольдом і віроломно убив його. «И убиша Аскольда... и несоша на гору, ежеся ныне зоветь Угорское, идеже ныне Олминь дворь». На могилі Аскольда, або поблизу від неї, Ольга поставив церкву святого Миколая. Хто такий був Ольга і де знаходився його двір невідомо, оскільки літопис більше не пише про нього.

З наступних сторінок літопису ми дізнаємось, що в районі урочища знаходились міські ворота під однойменною назвою. У виключно образному описі оборони Києва 1151 р. літописець відзначає, що частина військ Ізяслава Мстиславича розташувалась від Клова «и до Берестого и до Угорськихъ вортъ и до Днепра». Напевно, від Дніпра йшла якась дорога або узвіз, що в районі Угорського урочища замикалась ворітьми. Чи співпадала стара дорога з лінією сучасного Печерського спуску, сказати важко.

В питанні про походження назви урочища існує кілька думок. Одні дослідники пов'язують її з словом узгір'я, що означає місцевість, яка лежить біля гори, інші вва-

Церква Спаса на Берестові. Сучасний вигляд.

жали, що назвою своєю урочище зобов'язане уграм (венграм), які «идаша... мимо Києвъ горою, яжеся зовет ныне Угорьское, и пришедше къ Днепру, сташа вежами».

Печерський монастир. На південній окраїні Печерського підвищення поблизу Берестова в XI ст. виникає Печерський монастир, який згодом став найбільшим православним монастирем на Русі. Заснували його ігумен церкви Святих Апостолів з князівського села Берестове Іларіон, пізніше Київський митрополит, і виходець з міста Любеча Антоній. Літопис пояснює, що монастир виник як печерний.

Першу печеру викопав Іларіон, потім в ній поселився Антоній, до якого почала сходиться братія. Скоро печери стали тісні «и не могущимъ имъ вместити-ся в печеру, и помыслиша поставити вне печеры монастырь».

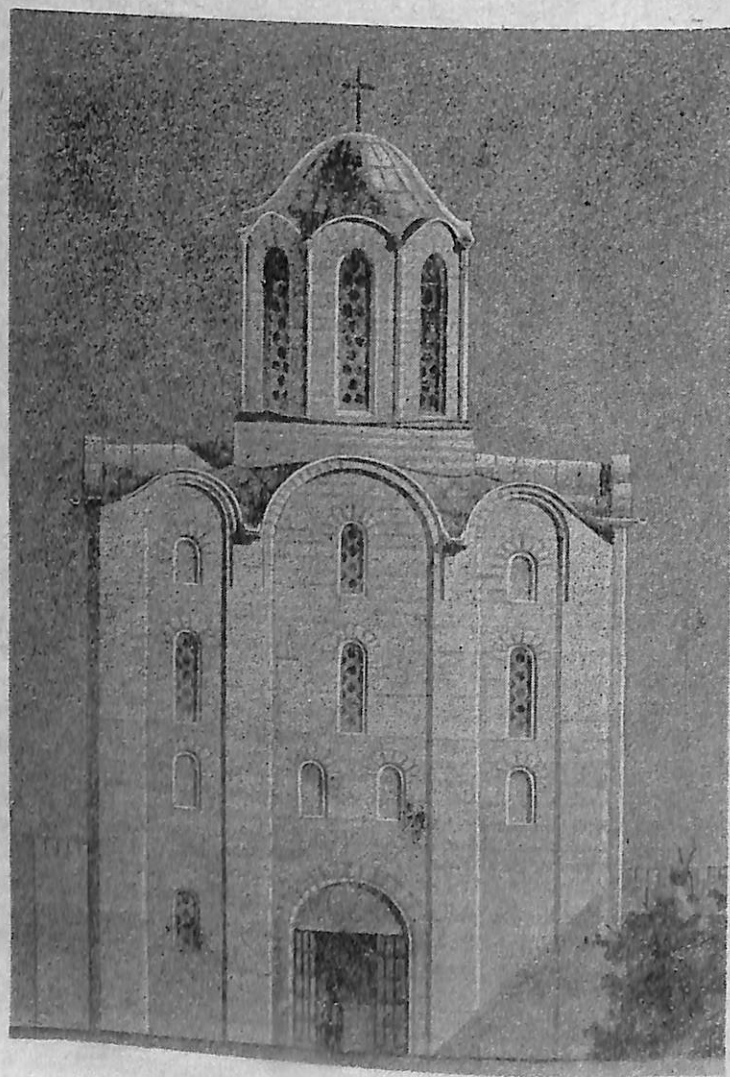
Головною спорудою наземного монастиря був Успенський собор, закладений близько 1073 р. «Игумен же и братья заложи церковь велику и монастырь огородища столпьем, и келья постави многы».

Пізніше, в XII ст., навколо Печерського монастиря зводиться кам'яна стіна, виявлена в нинішньому саду Лаврського заповідника, а також Троїцька надбрамна церква над головними ворітьми, що вели до монастиря.

Як центральний в Києві і на Русі, Києво-Печерський монастир став свого роду духовною академією, куди з охотою йшли сини вищих верств населення стародавнього Києва. При монастирі була бібліотека, якою користувались літописці Никон і Нестор Печерський, створюючи першу історію стародавньої Русі.

Археологічні дослідження показали, що монастир жив багатим господарським життям. Тут було знайдено ремісничі майстерні, зокрема склоробні, які виготовляли смальту.

Видубичі. Вниз по Дніпру, в трьох кілометрах від Печерського розташований Видубицький Михайлівський монастир. Автор Київського сінопису Інокентій Гізель записав цікавий переказ, чому це місце називається Видубичі. В часи, коли Володимир Святославич скидав у Дніпро язичеських богів «ввержений же оный болван (ідол Перуна) в Днепр поплыл вниз,

Троїцька надбрамна церква Печерського монастиря. Реконструкція Ю. С. Асеева.

неверные людье, идущие бременем, плакаху и зваху, глаголюще: Выдыбай наш господару Боже, выдыбай. Идол же той выдыбал или выплыл тамо на берег, идеже ныне монастырь Выдубицкий. И нарекоша место оно Выдыбычи, потом Выдыбычи».

В 1070 р. князь Всеволод Ярославич і закладає тут Михайлівський монастир. У 1199—1200 рр. навколо нього споруджується підпірна стіна, яка мала запобігти руйнуванню собору дніпровськими водами. Споруда ця, автором якої був відомий руський зодчий Петро Мілонег, викликала глибокий інтерес у киян. Ось як описує цю стіну літописець: «З аложи стену камену подь церквою святого Михаила у Днепра иже на Выдобычи. О ней же мнозе не дерзнуша помыслити оть древних, изобрете бо подобна делу художника».

На високому Видубицькому горбі, що підносився над собором, знаходився замок, так званий Красний двір Всеволода Ярославича. Археологічні знахідки на горбі, що лежить на захід від монастиря (там стоїть Іонівський монастир), дають підставу твердити, що він був розташований саме тут.

З Видубицьким Михайлівським монастирем слід пов'язувати так звані Звіринські печери. І. Каманін і А. Ертель, які досліджували їх в 1913 р., довели, що виникли вони не пізніше XI ст.

Клов. На захід від Печерського в другій половині XI ст. третій після Іларіона і Антонія ігумен Стефан заснував Кловський монастир. При ньому була споруджена церква: «Во имя и во образ Константинопольской церкви положения ризы Богоматери во Влахарне».

Кловський монастир є одним з найменш досліджених об'єктів стародавнього Києва. Навіть місцеположення його до недавнього часу не було відоме. Лише восени 1963 р. зовсім випадково, коли копали траншею, на території садиби 77-ї школи (вул. Карла Лібкнехта, 27-а) виявлені залишки кам'яних фундаментів і двокамерної гробниці, складеної з цегли-плінфи. Археологічні дослідження, проведені на місці знахідки, показали, що фундаменти церкви можуть бути датовані кінцем XI — початком XII ст.

ком XII ст. За літописом, в Кловському монастирі був похований володимирський князь Давид Ігоревич, той самий, який осліпив волинського князя Василька.

Загальна площа і соціальний склад населення

Стародавній Київ X—XIII ст. розкинувся на всьому підвищенні, обмеженому долинами Дніпра, Либеді і Сирця. Звичайно, ця величезна в 60 кв. км площа не була забудована суцільно. Разом же з околицями територія стародавнього Києва значно перевищувала 350 га. Про великі розміри Києва ми дізнаємось не лише з археологічних досліджень і аналізу письмових джерел. Цікаві й цінні дані ми знаходимо і в деяких іноземних джерелах. Тітмар Мерзебурзький із Західної Європи, що жив в кінці X—на початку XI ст., писав: «В цьому місті, яке є столицею держави, було 400 церков, 8 ринків, а народу незліченна кількість».

Про велику кількість церков у Києві свідчить і староруський літопис. В 1124 р. у Києві спалахнула велика пожежа, в результаті якої «церквей єдиних по горі близ 600».

Київ був не лише великим, але й багатолюдним містом. Можна гадати, що кількість його населення досягала кількох десятків тисяч. Красномовним свідченням цього може бути факт, відзначений у літописі під 1192 р. В цьому році в Києві виникла епідемія, під час якої загинуло дуже багато киян. Для похорон довелося виготовити 7 тис. хрестів. Багато померлих, мабуть, були поховані без них. Незважаючи на такий великий мор, літописець жодним словом не говорить про те, що він викликав скільки-небудь помітне спустошення міста.

Розміри і кількість жителів XII—XIII ст. були великими не тільки за масштабами стародавньої Русі, але й усього середньовічного світу. Слід сказати, що одне з найбільших міст Європи XIV ст. — Лондон — налічувало близько 40 тис. жителів.

За соціальною природою населення Києва, як і населення інших міст Русі, розподілялось на кілька груп.

Величезній масі трудового міського люду, так званим низам, протистояла міська аристократія — багаті верстви купецтва, феодална знать і вище духовенство. Столиця Русі була містом соціальних контрастів, де уживались нечувана розкіш князів та бояр і бідність ремісників. Перші жили в розкішних кам'яних палацах і дерев'яних хоромах, другі — в невеличких, заглиблених у землю, хатинах. Ці хатини нерідко були і ремісничими майстернями. Там виготовлялись майстерно і з художнім смаком виконані ювелірні вироби тощо.

В літописних джерелах низи староруських міст дістали назву «чади». Сюди входили: вільні і залежні ремісники, люди, зв'язані з різними промислами і позбавлені засобів праці, які жили випадковими заробітками, дрібні торговці тощо. Місцем їх проживання були київські посади — Поділ, Копир'їв кінець, Киселівка та ін. Частина з них жила і на території Київського кремля, поблизу князівських, боярських і церковних дворів або й на цих дворах. Це були так звані ремісники-холопи, залежні від князів, бояр і церкви.

Значну групу київського населення становили купці, або гості. В староруських літописних джерелах обидва ці терміни вживаються однаково часто, але перший з них був пов'язаний з внутрішньою торгівлею, другий — із зовнішньою.

Перша згадка про купця відноситься до 945 р. В договорі Русі з Греками, серед численних представників Русі знаходився і «купець Адунь». В окрему спеціальну групу купці на Русі і в Києві виділились досить рано. В текстах «Руської Правди» докладно трактується різні питання торгівлі і пов'язаних з нею — кредиту і лихварства. Серед міського населення купці займали досить високе становище і перебували під князівським захистом. Ставлення до «гостя» яскраво показано в «Поученні Володимира Мономаха», яке вимагало поважати «гостей», тому що від них залежала дурна і добра слава князів.

Значні багатства, зосереджені в руках купців, широкі економічні зв'язки, певна організаційна згуртованість, породжений небезпечністю торгових мандрювань зв'язок з військовою справою зумовили велику роль купецтва в політичному житті Києва.

Верхівку київської аристократії становили бояри, вое-

води, вище духовенство і, безперечно, князі. Слово «боярин» або «болярин» згадується вже на перших сторінках літопису. Так називали перших прибічників князя. Прізвища знаменитих київських бояр зустрічаються часто. Родовід деяких династій вдається простежити на протязі 150 років. При опису тих чи інших політичних подій літописець часто називає боярські двори Києва. Так, наприкінці XI ст. на території Старокиївської гори знаходилися двори Никифора, Городятини, Воротислава, Чудіна, а в межах «Города Ярослава» — Путятинів, Глібів, Коснячків, Бориславів, Васильків та ін.

З часу цих перших знахідок минуло більше ніж півстоліття. За цей час археологія Києва збагатилась новими відкриттями. Розкопано близько 30 ремісничих майстерень, знайдено величезний і винятково важливий матеріал, що дає можливість характеризувати Київ як найбільший ремісничий центр Русі.

Залишки майстерень були виявлені на величезній території стародавнього Києва і не тільки в традиційно-ремісничих його районах — на Подолі і Киселівці, а й в межах Київського кремля, поблизу князівських палаців, на території монастирів. Виготовленням продукції займалися ремісники більше як 60 спеціальностей. Їх продукція задовольняла потреби князівської і боярської знаті, вищого духовенства, монастирів і соборів і йшла широким потоком на внутрішні і міжнародні ринки.

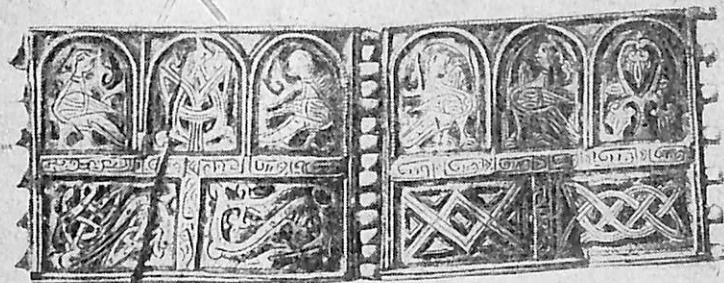
Не було в староруському ремеслі такої галузі, якої б не знали у Києві і в якій би не досягнуто неперевершеної майстерності. В окремих видах київські ремісники випереджали своїх західноєвропейських колег.

Серед міських ремесел слід згадати на першому місці залізообробне і ковальське. Староруський термін «кузнец» означав в давнину ремісника взагалі, а «кузьн» — вироби ковалів із чорного, кольорових і благородних металів. В староруських містах ковалі, як правило, селились на окраїні, які в археологічному відношенні вивчені слабо. Тому і під час розкопок на території Києва кузень виявлено мало. Лише в 1930 р. на Дитинці, в одному з жител, поряд з залишками вогнища виявлено шматки залізного шлаку. В напівземляному житлі, розкопаному в 1946 р. на В. Житомирській вулиці, поряд з численними виробами ковалів (дві коси, серп, безмін, замки, долото, струг, свердло, ножі, стріли, риболовні гачки і т. д.) знайдено велику кількість залізних шлаків і криць.

Численні вироби з чорного металу не викликають жодного сумніву в тому, що київські ковалі виготовляли усі основні різновидності виробів із заліза і сталі. М. Каргер вважає, що в Києві розвивались всі шістьнадцять спеціальностей ковальської справи, відомих в стародавній Русі.

Особливо високого рівня розвитку досягло ремесло ковалів по золоту, сріблу і міді. Віртуозна техніка,

з якою виконано різноманітні ювелірні вироби, свідчить про багатогранну високорозвинуту матеріальну і духовну культуру Києва і Русі. Аналіз ювелірних виробів з розкопок і численних київських скарбів свідчить про те, що в обробці кольорових і благородних металів ремісники Києва володіли всіма технічними секретами, які

Срібний браслет з черевим зображенням.

були відомі в той час ремісникам найбільш передових країн Європи.

Ливарна справа, кування і карбування металів, тиснення і штампування, чернь, зернь, скань і філігрань, інкрустація і перегородчасті емалі — ось ті різновидності обробки кольорових металів, в яких київські ремісники досягли неперевершеної майстерності.

Про місце київського ремесла в ремісничому виробництві Русі свідчать деякі дані. Наприклад, з 140 кам'яних ливарних формочок для відливання найбільш складних і багатих прикрас XII—XIII ст., знайдених під час розкопок в усіх містах стародавньої Русі, в Києві відомо майже 100. Так, велику колекцію формочок виявлено в 1893 р. на Киселівці, що дає можливість зробити припущення про існування там спеціальної майстерні. Переважну ж більшість формочок для відливання ювелірних речей знайдено на території колишньої садиби Десятинної церкви і нинішньої садиби 25-ї школи, тобто на території, яка, за твердженням дослідників, входила до складу княжого двора. 36 формочок для відливання сережок, колтів, браслетів тощо виявлено

в тайнику під руїнами Десятинної церкви, а 14 — у ювелірній майстерні, розкопаній в 1908 і 1936 рр. поблизу Десятинної церкви. Цікавий такий факт. У тайнику знайшли половину формочки для відливання трибусинних сережок, другу ж її половину виявили в майстерні. Отже, можна зробити висновок, що формочки належали од-

Кам'яні ливарні формочки з київських ювелірних майстерень.

ному майстрові. Більше того, археологам пощастило встановити навіть ім'я майстра-ювеліра, який майже 700 років тому працював у цій майстерні. Про це потурбувався він сам, залишивши на зовнішній стороні однієї з формочок напис «Макосимов». Пощастило встановити таким способом ім'я ще одного майстра-ювеліра, який працював у ті часи поблизу Десятинної церкви, — Никодим.

Цікаву ювелірну майстерню розкопано в 1948 р. на території садиби Історичного музею. На підлозі май-

стерні лежали: товсті бронзові пластини, шматки мідного дроту, уламки різноманітних бронзових предметів, золота трибусинна сережка та інші речі. Як твердить М. Каргер, який виявив і дослідив цю майстерню, в ній займались виготовленням дрібних бронзових речей.

Виятковий інтерес становить так звана майстерня художника, розкопана на території Михайлівського монастиря. Крім звичайних побутових речей, в ній був повний набір столярних інструментів, 14 маленьких глиняних горщиків, всередині яких збереглися сліди фарб, 650 г янтарю тощо. Янтар становить собою переважно необроблені шматочки, серед яких знаходились заготовки для натільних хрестиків, намистин. Склад і характер знахідок дають можливість твердити, що їх господар займався художнім ремеслом.

Найвищим досягненням київських ремісників XI—XIII ст. було склоробне та емалеве виробництво. Про це свідчать не тільки численні знахідки скляних і емалевих виробів, а й залишки ремісничих майстерень, що виявлені на Подолі, територіях Михайлівського та Печерського монастирів, Старокиївській горі. Особливий інтерес становить склоробна майстерня, досліджена В. Богусевичем на території Печерського монастиря. Крім двох горнів для виплавки скла, в майстерні знайдено кілька пудів готової продукції — різноколірної смальти. Такою смальтою оздоблювались усі київські храми.

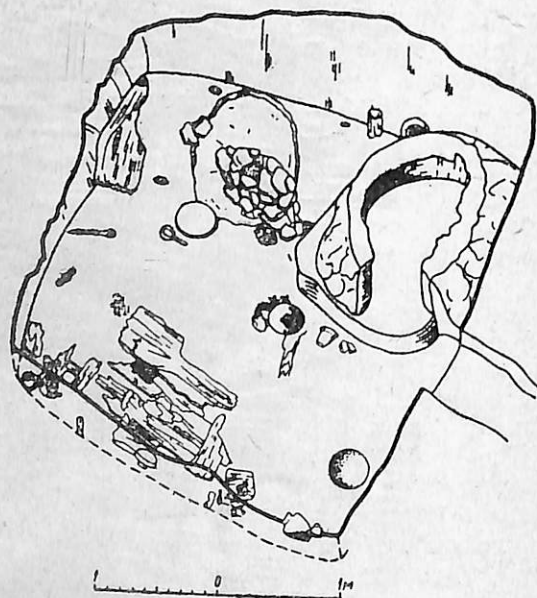
В 1936—1937 рр. недалеко від Десятинної церкви виявлено рештки ювелірної майстерні, в якій виробляли різні речі з перегородчастих емалей. На підлозі лежали кам'яні формочки і тиглі, а біля майстерні — невеличкий горн, в якому плавили мідь, кілька сот уламків тигельків, залишки золота, срібла, міді, різноколірної емалевої маси, а також мінеральної фарби.

Ливарна формочка трибусинної сережки з написом «Макосимов».

У відомому трактаті Теофіла говориться, що Русь займала перше місце в мистецтві емалі й черні. Матеріали ж численних скарбів і розкопаних майстерень неперечно свідчать, що Київ був найбільшим і найперевішим центром виробництва перегородчастих емалей.

В 1908 р. В. Хвойко на території Старокиївської

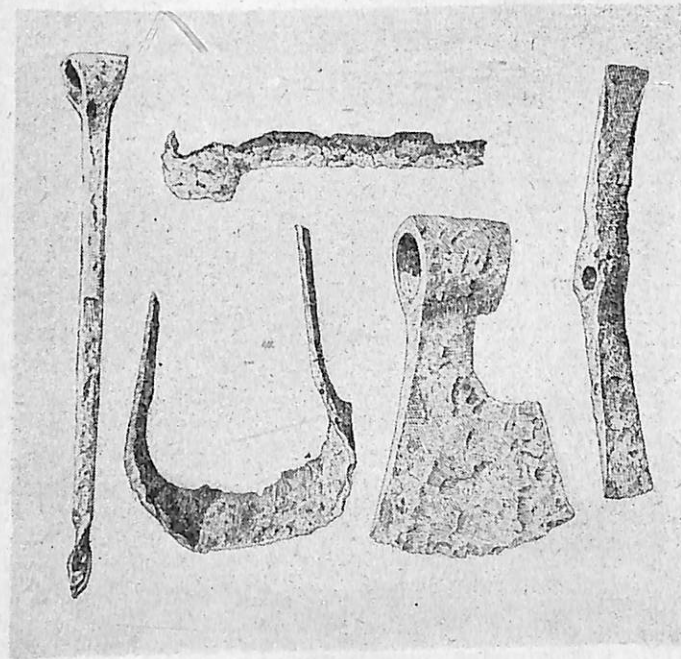
План житла художника. Розкопки 1938 р.

гори, а в 1948 р. М. Каргер на території Михайлівського монастиря дослідили дві майстерні по виготовленню скляних браслетів. За свідченням В. Хвойка, він виявив залишки досить великої майстерні з цілим рядом глиняних горнів, а також велику кількість зламаних і пошкоджених вогнем браслетів. М. Каргер знайшов більше 50 напіврозплавлених браслетів і перснів, тигельки з залишками розплавленого скла, кілька цілих браслетів тощо.

Крім браслетів, перснів, склоробні майстерні Києва виготовляли посуд: бокали з тонкого скла на круглому денці, кубки, флакони, невеличкі глечики з товстого зе-

леного скла. В цих же майстернях виготовлялось і віконне скло, яке часто траплялось під час розкопок князівських палаців. У 1951 р. уламки круглих віконних шибок були знайдені поблизу майстерні на території Печерської лаври.

В Києві успішно розвивались і такі види ремесла,

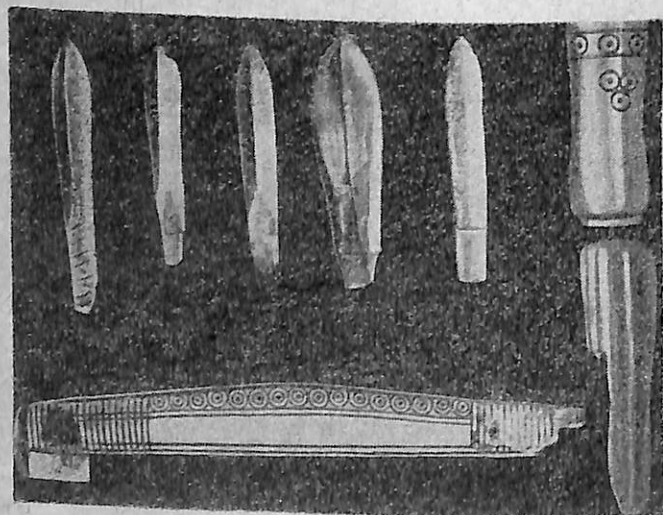

Набір деревообробних інструментів із житла художника.

як деревообробне, каменеобробне і різьблення по кістці. Залишки ремісничих майстерень останніх двох видів ремесла відкриті на Старокиївській горі і на Киселівці. Досліджена В. Хвойком майстерня по обробці каменю на території садиби Десятинної церкви, за його словами, служила для виготовлення різних деталей із каменю: тут виготовлялись мармурові, шиферні і гранітні карнизи, плитки тощо. Порівнявши породи каменю і характер його обробки в Десятинній церкві з тими закінченими або тільки початими виробами, що лежали

в майстерні, В. Хвойко прийшов до висновку, що ця майстерня виготовляла кам'яні прикраси для Десятинної церкви.

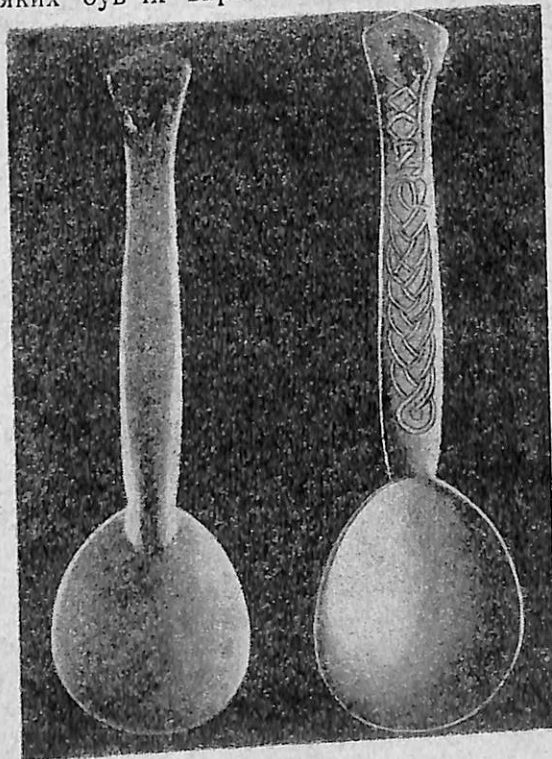
Столяри і косторізи Києва користувались токарним верстатом. Про це незаперечно свідчать круглі фігурки шашок і шахів, знайдені в Києві. Високе мистецтво різьблення по кістці, яким славились руські майстри, було оспіване візантійським поетом Іоаном Тцетцесом.

Кістяні вироби.

Під час археологічних розкопок, які проводяться на протязі більше 100 років, знайдено величезну кількість різноманітних керамічних виробів. Керамічні вироби київських майстрів-гончарів відзначаються широким асортиментом — від звичайних глиняних горщиків до цегли, черепиці, полив'яних плиток і писанок, глиняних іконок тощо. Уже в VIII—IX ст. київські гончарі оволоділи технікою гончарського круга. Про поширення в Києві гончарського ремесла, крім численних знахідок продукції, свідчить також урочище «Гончарі», назва якого збереглась до наших днів і звідки дістала свою назву одна з вулиць Подолу, що йде між Старокиївською горою і Дитинкою. Можливо саме тут, де в зрізах гір Дитинки і Киселівки залягають потужні поклади

глин, і знаходився ремісничий район стародавнього Києва, заселений гончарами. Київські гончарі постачали широкому ринку деякі види продукції, процес виготовлення яких був їх виробничим секретом. Це писанки

Кістяна ложка.

київського типу, розписна кераміка, полив'яні плитки тощо.

Отже, навіть побіжна характеристика численних видів київського ремесла свідчить про надзвичайно високий рівень його розвитку, який давав можливість Києву бути законодавцем мод художнього ремесла для всієї Русі.

Важливу роль в економічному житті Києва поряд з ремісничим виробництвом відігравала **Торгівля**, яка мала постійний, регулярний характер. Місцем торгових

операцій були торги, або торговища. За повідомленням Тітмара Мерзебурзького, вже на початку XI ст. в Києві було вісім ринків. Два з них, мабуть, найголовніші, згадуються і в староруському літопису. Основний і найбільший торг знаходився на Подолі. Другий ринок,

Вироби київських гончарів.

відомий під назвою «Бабин торжок», розташовувався в нагірній частині Києва, поблизу Десятинної церкви. Згідно з повідомленням Києво-Печерського Патерика, на київських ринках можна було купити все — від нехитрої жіночої прикраси до великих партій сільськогосподарських продуктів і ремісничих виробів.

На протязі XI—XIII ст. Київ був найбільшим торговим центром Русі. З усіх кінців староруської держави до Києва приїжджали купці з товарами і за товарами. Купці деяких великих міст проживали в Києві постійно і мали тут свої торгові колонії. Таку колонію мали, зокрема, новгородські купці на Подолі, які збудували навіть свою церкву, так звану Новгородську божницю.

Археологічні дослідження багатьох староруських міст показали, що вироби київського ремесла знаходяться майже в кожному з них. В культурних шарах X—XIII ст., пише акад. Б. Рибаків, майже усіх домонгольських міст Русі — від Дорогочина до Мурому і від Ладоги до Тмутаракані — знаходяться у великій кількості скляні браслети, буси, виготовлені в Києві. З Києва також вивозились дорогі ювелірні вироби — медальйони, хрести-енкаліони, браслети, колти, предмети побутової — трубчасті замки, полив'яний посуд тощо.

В Києві проживало численне купецьке населення з багатьох країн світу: Німеччини, Італії, Скандинавії, Польщі, Чехії, Угорщини та ін. До Києва прибували купці з Арабського Сходу, Візантії, Хазарії, Волзької Болгарії та інших країн. Іноземні купці мали свої колонії і церкви. Новгородський літопис відзначає, що коли в 1203 р. половці напали на Київ, то «гости, іноземця всякого языка, затвориша в церквах и вдавша им живот, а товары с ними разделиша на полы». Мабуть, іноземні купці відкупились від половців половиною своїх товарів.

Уже характер археологічних знахідок IX—X ст. дає можливість припустити, що Київ мав інтенсивні торгові стосунки з багатьма країнами світу. За час археологічних досліджень на території Києва виявлено близько 10—11 тис. арабських монет VIII—X ст., які зосереджувались, головним чином, на Подолі, Кирилівських висотах, Старокиївській горі і Печерську. Окремі скарби налічували по кілька тисяч срібних монет.

Так, скарб срібних арабських диргемів (виявлений у 1706 р.) на Печерську мав 2380 монет. Знайдений у 1851 р. недалеко від Аскольдової могили скарб налічував понад 3, а виявлений (1913 р.) на території садиби 15 по вул. В. Підвальній — близько 3 тис. монет. Приблизно в цих же районах Києва були і візантійські монети. Матеріали київських могильників свідчать, що Київ підтримував торгові стосунки також із Скандинавією (черепаковидні фібули), Заходом (мечі) й іншими країнами.

В кінці XI — на початку XIII ст. Київ відіграв роль торговельного посередника в торгівлі між країнами Сходу і Заходу, Півночі і Півдня. В цій торгівлі спостерігаються два потужних потоки, що виходили з Києва:

перший — Київ — Краків — Прага — Регенсбург, другий — Київ — Новгород — Помор'є (Росток, Волін). Товари, що йшли з Києва, перепечувались новими пломбами в прикордонному Дорогочині. Ось чому серед пломб, знайдених в Дорогочині, особливо багато київських. За кордон, зокрема, в Польщу і Чехію, з Києва відправлялись срібні колти, трибусинні сережки, київські трубчасті замки, пряслиці та інші речі.

Пояснюючи вперту боротьбу руських князів за Київ, літописець другої половини XII ст. одну з головних причин її вбачає у великому значенні Києва як міжнародного торгового ринку. «В Киев ото всех дальних царств съезжаются купцы и всякие блага ото всех стран бывают в нем».

Культура на Русі в X—XIII ст. становила собою безперервний поступальний процес розвитку, який досяг найвищого свого ступеня напередодні татаро-монгольської навали. Головним культурним центром стародавньої Русі на протязі всього часу був Київ.

Уже в X ст. разом із зростанням політичним зростає значення Києва як культурного центру. Запровадження християнства на Русі сприяло розвитку письма, яке слов'янські племена знали й раніше. Проте тепер, в кінці X — на початку XI ст., про розвиток письменства і освіти починає дбати державна влада. За літописом, Володимир Святославич почав брати у представників феодальної верхівки їх дітей і віддавати «в учение книжное». Дослідники вважають, що це повідомлення є свідченням відкриття в Києві першої школи для дітей феодалів. Відомо також, що Ярослав Мудрий наказував попам в Києві і Новгороді вчити людей.

У справі поширення письменства і освіти в стародавній Русі велике значення мали бібліотеки, зокрема, перша, що заснована в 1037 р. Ярославом Мудрим при Софійському соборі. Ярослав Мудрий зібрав «писце многи и перекладаше от грек на словенский язык». Пізніше в Києві виникають інші бібліотеки, серед яких найбільш відомою була бібліотека Печерського монастиря.

Як свідчать археологічні матеріали, зокрема знахідки берестяних грамот в Новгороді і Смоленську, письменність в стародавній Русі була поширена не тільки серед

духовенства й вищих феодальних верств, а й в значній мірі серед ремісників, торговців тощо.

Під час розкопок стародавнього Києва знайдено чимало виробів — горшків, прясел, ливарних форм, на яких є написи, зроблені ремісниками. Численні написи,

Заснування першої бібліотеки в Києві. Мініатюра з Кенігсберзького літопису.

датовані XI—XII ст., відомі на стінах Софійського собору. Значну частину цих написів зробили миряни, що є свідченням поширення освіти серед широких кіл населення Києва.

Уже в першій половині XI ст. в Києві почала створюватись оригінальна староруська література, яка дала історії таких видатних письменників, як Іларіон (засновник Печерського монастиря, а пізніше київський митрополит), а також літописець Никон Печерський. У своєму творі «Слово о законі и благодати» Іларіон ставить важливе історико-філософське питання про місце і значення Русі в світовій історії.

Швидкими темпами розвивались в Києві архітектура, живопис, скульптура і прикладне мистецтво. Кінець X — початок XI ст. був періодом особливого піднесення архітектури, яка уже на цей час створила власну школу. При Володимирі Святославичу будується цілий ряд кам'яних споруд, які ще до деякої міри відбивають

традиції візантійської архітектури. Але уже в часи Ярослава Мудрого київська архітектура набирає яскраво виявлених національних рис. Такий шедевр староруської архітектури першої половини XI ст., як Софійський собор, характеризується своєрідним стилем, відмінним від візантійського.

Найбільш яскравим досягненням культури Києва XI ст. був монументальний живопис. Софійські фрески і мозаїки не мають собі рівних в історії світового мистецтва XI ст.

Високого рівня розвитку досягло в Києві і прикладне мистецтво. Вироби київських ювелірів відзначаються не лише технічною і технологічною досконалістю, а й високою художньою майстерністю. Вони користувались великою популярністю не тільки на Русі, а й за її межами.

З архітектурою були тісно пов'язані такі види мистецтва, як скульптура і художня різьба. Київські майстерні різьби по каменю, одна з яких була розкопана В. Хвойком недалеко від Історичного музею, займались виготовленням архітектурних деталей — капітелей колон і пілястрів, орнаментованих плиток тощо, які йшли на оздоблення численних храмів Києва.

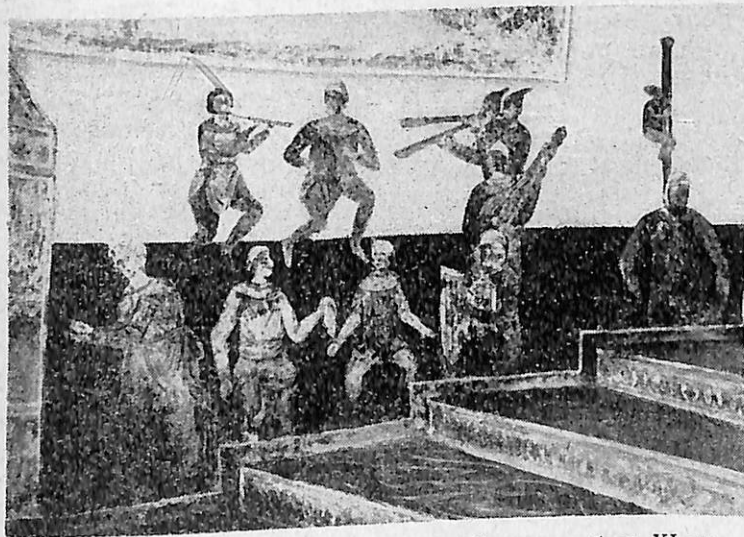
Свідченням розвитку в Києві XI ст. музично-театрального мистецтва можуть бути знамениті фрески Софії Київської. На одній з них бачимо зображення музиканта, що грає на інструменті, схожому на скрипку. На іншій фресці зображена ціла група музикантів, які грають на трубах, флейтах, лютнях і гусях. Тут же, трохи нижче, зображені скоморохи.

Можна вважати, що фрески Софійського собору більш-менш реалістично відображають київську дійсність і що такі артисти справді виступали на дворах київського князя, воевод, бояр і т. п.

З наведеного коротенького нариса розвитку культури Києва X—XI ст. видно, що столиця староруської держави була найбільшим культурним центром Русі і найбільш повно відбивала рівень розвитку староруської культури в цілому. Разом з тим Київ того часу був одним з найбільших культурних центрів усієї середньовічної Європи.

Київ продовжував залишатись центром Русі і в XII—XIII ст., хоча в цей час дуже бурхливими темпами

розвивалась культура таких міст, як Новгород, Чернігів, Галич, Владимир на Клязьмі та ін. Характерною рисою культурного розвитку цих міст — столиць удільних князівств — була поява власного літописання. Проте літописні зводи, що створювалися в таких містах, як Переяслав Руський, Новгород, Владимир на Клязьмі та

Музиканти і скоморохи. Фреска Софійського собору XI ст.

ін., висвітлювали історичні події, пов'язані лише з тим чи іншим князівством, з тією чи іншою землею. Як пише акад. Б. Рибаків, горизонт удільних літописців був обмежений рубежами своєї землі, свого міста. Лише київські літописці зберігали загальноруську літописну традицію і проводили ідею єдності Русі.

У XII ст. в Києві було створено найбільш видатний твір літописного жанру «Повість временных лет». Автор його, як і багатьох інших, Нестор Печерський був найбільш освіченою людиною того часу. Він добре знав не лише староруську літературу і народні перекази та легенди, а й іноземні джерела, які використав при написанні. Слід відзначити, що Нестор Печерський був рішучим противником князівських міжусобиць. Ідея єдності Русі проходить червоною ниткою через усю «Повість временных лет».

У стінах Печерського монастиря написано ще цілий ряд літературних творів, в тому числі і ті, які пізніше лягли в основу «Печерського Патерика».

Видатним публіцистом XII ст. був великий київський князь Володимир Мономах, перу якого належить багато творів.

В кінці XII ст. в Києві написано знамените «Слово о полку Ігоревім», в якому оспівується героїзм руського народу в боротьбі за єдність Русі. Основна ідея «Слова о полку Ігоревім», за висловом К. Маркса, це заклик до єднання Русі перед самою монгольською навалою. Високий художній рівень цієї поеми робить її перлиною староруської літератури.

Значного розквіту в XII—XIII ст. досягло в Києві мистецтво і, насамперед, архітектура. З 39 кам'яних споруд стародавнього Києва 23 збудовані в XII—XIII ст. Безумовно, будівельні роботи таких масштабів були під силу лише столичному місту, яке на той час досягло ще вищого розквіту, ніж в попередній період. Характерно, що в будівництві брали участь зодчі з різних руських земель. Цікаво відзначити, що з посиленням політичної ролі деяких удільних князівств зростали і міцніли їх столиці. Там також будуються численні кам'яні палаци, церкви, парадні в'їзди в кремль, але все це робиться за київським зразком.

Дальший розквіт архітектури в Києві обумовив і дальший розвиток монументального мистецтва, фрескового і мозаїчного живопису.

Видатними пам'ятниками образотворчого мистецтва цього періоду були фрески і мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору і фрески Кирилівської церкви. З мозаїк Михайлівського монастиря, що збереглися до наших днів, найбільш визначними є зображення Дмитра Солунського і композиція євхаристії (причащення апостолів).

Високого рівня розвитку досягло в Києві і мистецтво станкового живопису, переважно іконопису. Літописні відомості про художника Алімпія, який пройшов школу царградських майстрів і займався виготовленням в Печерському монастирі ікон, свідчать про велику популярність у Києві XII ст. цього виду живописного мистецтва.

Серед пам'яток плоскої скульптури, які прикрашали

Дмитро Солунський. Мозаїка Михайлівського монастиря.

київські собори і палаци, найбільш значними є чотири шиферні плити: дві Михайлівського монастиря і дві лаврські. На перших двох відтворено по два воїни на конях (як гадають, це — Георгій Побідоносець і Ярослав

Лаврські шиферні рельєфні плити XI—XII ст.

Мудрий на одній і Федір Стратилат і Мстислав Володимирович — на другій). Малюнки відзначаються чіткістю і динамічністю. На лаврських плитах, за думкою деяких дослідників, зображені старогрецькі боги Геракл і Кібела.

Про високий рівень прикладного мистецтва в Києві XII—XIII ст. можна судити на підставі зібраних під час археологічних розкопок матеріалів і багатьох скарбів, знайдених у Києві. Відомо, що більшість ювелірних майстерень, в яких виготовлялись речі із золота і сріб-

ла, були зруйновані під час татаро-монгольської навали.

За образним висловом акад. Б. Рибаківа, перед київським художнім ремеслом XIII ст. відкривалась така ж широка дорога дальшого розвитку і розквіту, як і перед ремеслом північноїталійських міст цієї ж епохи. Але монгольські завойовники розтоптали і розікнали цю квітучу культуру в часи найвищого її піднесення.

Нарис політичного життя

Завершення процесу утворення староруської держави знаменувало собою початок нової епохи і в історії Києва, який став столицею цієї держави. Утворення Київської Русі закінчилося об'єднанням південної і північної Русі — Києва і Новгород, Куявії і Славії — в кінці IX ст. Князем об'єднаної Русі став Олег. Звичайно, не слід думати, що об'єднання східнослов'янських земель в єдиній староруській державі є результат діяльності князя Олега. Цей процес був наслідком об'єктивних причин, пов'язаних з соціально-економічним розвитком східнослов'янського суспільства. Розпочався він задовго до часу князювання Олега (882—912), а закінчився значно пізніше.

Той факт, що саме Київ, а не якесь інше місто Русі (Новгород, Смоленськ, Чернігів, Переяслав та ін.) стає столицею могутньої феодальної держави, пояснюється також об'єктивними причинами. Винятково вигідне географічне положення Києва робило його повновладним господарем усього дніпровського басейну. Уже в кінці IX — на початку X ст. він став найбільшим містом Східної Європи. Зручність географічного положення Києва доповнювалась його розташуванням в центрі південно-Руських племен.

Роки князювання Олега були часом швидкого зростання могутності молоді Київської держави. Успішні походи на Візантію в 907 і 911 рр. і укладання вигідних для Русі торгових договорів мали важливе значення для зміцнення економічного становища деяких найбільших міст Русі і в першу чергу Києва.

Після смерті Олега київським князем стає Ігор (913—945). Як і його попередник, він організовує два

військових походи на Візантію (в 941 і 945) і укладає новий договір, який підтверджує основні переваги Русі в південній торгівлі. Цікаво відзначити, що для ведення переговорів візантійські імператори направили своїх послів до Києва.

У 945 р. Ігор був убитий повсталими древлянами і влада перейшла до його дружини Ольги, яка жорстоко придушила повстання.

У 964 р. князем став син Ігоря — Святослав, який на той час досяг повноліття.

Вихід Русі на міжнародну арену і утвердження її як великої держави на міжнародних ринках були утруднені ворожою політикою деяких сусідніх держав, які не хотіли втрачати своїх переваг. Волзька Болгарія суперничала з Руссю в східній торгівлі, хазарський каганат, хоча і підтримував торгові стосунки з Руссю, але нерідко грабував купецькі каравани, що йшли з Русі. Візантія також намагалась не допускати Русь до берегів Чорного моря, хоча його уже давно східні географи називали «Руським морем».

Походи київського князя Святослава (964—972), за образним висловом акад. Б. Рибаківа, були тим єдиним шабельним ударом, який прокреслив на карті Європи широке півколо від Середнього Поволжя до Каспію і далі по Північному Кавказу і Причорномор'ю до балканських земель Візантії.

Візантія була налякана небезпечним сусідством Русі і намагалась всіма засобами відтіснити її від чорноморських володінь. Щоб підірвати могутність Русі, Візантія починає використовувати сили печенігів та інших кочових племен, які в другій половині X ст. почали загрожувати Русі з південного сходу. В 968 р., коли Святослав з своєю дружиною знаходився на Балканах, печеніги, підкуплені візантійським двором, напали на Русь і обложили її столицю — Київ. Правда, оволодіти Києвом вони так і не змогли. Очевидно, уже в той час Київ мав досить потужні укріплення. Довідавшись, що на допомогу обложеному Києву поспішає сам Святослав, печеніги зняли облогу і відійшли в степ. Та загроза з боку печенігів була значно серйознішою, ніж думав Святослав. У 972 р., після повернення з другого болгарського походу і підписання миру з Візантією, Святослав був убитий печенігами в районі дніпровських порогів.

В кінці X ст. оборона Русі від печенігів стає державною справою. Очолити її міг тільки київський князь — глава усіх східнослов'янських земель.

Таким князем у 980 р. стає Володимир Святославич. Часи його князювання (980—1015) були важливим етапом як в історії Київської Русі, так і в історії її столиці — міста Києва. Енергійними заходами Володимир підживляє політичну автономію племенних князівств і вживає рішучих заходів до зміцнення центральної влади київського князя.

Розуміючи, що сильна і незалежна держава немислима без надійно укріплених кордонів, Володимир розпочинає будівництво фортець. «И рече Володимирь, се не добро есть мало городов около Кыева. И наче ставити города по Десне, и по Устрьи, по Трубешеву, и по Суле и по Стугне». Такі заходи для укріплення кордонів Київської Русі свідчать про винятково високий організаційний рівень староруської держави кінця X ст.

Іншим важливим заходом, спрямованим на зміцнення міжнародного становища Русі, було прийняття християнства і проголошення його державною релігією (988 р.). Запровадження християнства мало прогресивне значення для Русі X ст., оскільки воно сприяло централізації держави і зміцненню одноособової влади київського князя.

При Володимирі Святославичу Київ став одним з найбільших і найбагатших міст Європи.

Після смерті Володимира у 1015 р. за місце великого київського князя почалася жорстока боротьба між його синами. Спочатку владу захопив старший син Святослава — Ярослав. Щоб забезпечити одноособову владу, він убив своїх братів Бориса і Гліба. Така ж доля готувалася і Ярославу, який в той час перебував у Новгороді. Дізнавшись про смерть братів, Ярослав зібрав військо і рушив проти Святополка, розбивши його під Любичем. Святополк утік у Польщу до свого тестя — польського короля. В 1018 р. Святополк і польський король Болеслав Хоробрий знову зайняли Київ. Проте втриматись там довго не змогли, бо Ярослав зібрав нове військо і в битві на Альті розгромив військо Святополка, який виступав разом з печенігами. Після цього Ярослав остаточно утвердився в Києві.

Час князювання Ярослава (1018—1054), якого за піклування про розвиток освіти і культури на Русі прозвали Мудрим, був періодом нового піднесення Київської держави і її столиці. Територіально Київ значно зростає. Навколо центральної частини міста зводиться нова потужна лінія укріплень.

Скульптурний портрет Ярослава Мудрого. Реконструкція по черепу виконана М. М. Герасимовим.

У другій половині XI ст. почала складатись та соціально-економічна система, яка в галузі політичного розвитку Русі привела в XII—XIII ст. до виділення і посилення окремих феодальних князівств. Удільні князі вважались васалами київського князя, але в силі і багатстві вони нерідко рівнялись йому. Деякі з них починають претендувати на великокнязівський престол. Боротьбу за Київ, яка тривала і в XII—XIII ст., уже розпочинають сини Ярослава.

Після смерті Ярослава Мудрого великокнязівська влада в Києві перейшла до старшого сина Ізяслава, а

його брати одержали удільні землі.

1068 р. у Києві відбулося народне повстання проти князя і феодальної верхівки. Того ж року на південно-східні рубежі Русі напали половці. Ізяслав і його брати Святослав чернігівський і Всеволод переяславський виступили їм назустріч, але на р. Альті були розгромлені. Після цього Святослав утік до Чернігова, а Ізяслав і Всеволод — до Києва. Половці загрожували столиці Русі. Кияни зібрали віче і звернулися до князя з вимогою видати їм зброю для захисту міста від ворогів. Ізяслав відмовився видати зброю, боячись, що кияни

повернуть її проти нього. Тоді кияни розгромили княжий двір і двори найненависніших феодалів, насамперед тисяцького Коснячка. Ізяслав утік до Польщі, а кияни проголосили великим князем полоцького князя Всеслава Брячеславича, звільнивши його з в'язниці, куди він був посаджений Ізяславом, Святославом і Всеволодом. У 1069 р. Ізяслав повернувся з Польщі разом з польським військом і захопив Київ.

1073 р. боротьба розгорілася між трьома старшими Ярославичами, яка закінчилася тільки зі смертю її учасників. Всеволод пережив своїх братів, і час його князювання (1078—1093) був відносно спокійним.

Після смерті Всеволода (1093) його син Володимир відмовився від престолу на користь сина Ізяслава — Святополка як представника старшої лінії роду Ярослава Мудрого.

Нескінченні феодальні міжусобиці важким тягарем лягали на плечі трудящих мас. Особливо посилювалась феодальна експлуатація в роки князювання в Києві Святополка (1093—1113). Перед киянами цей князь дискредитував себе надзвичайною скупістю, він спекулював сіллю, вступав у підозрілі зв'язки з лихварями тощо.

Коли в 1113 р. кияни дізнались про смерть Святополка, то це послужило сигналом до народного повстання. Кияни почали громити двори феодалів — бояр, воевод, квартали, населені лихварями, і навіть загрожували князівському двору і монастирям.

Щоб припинити повстання, київські бояри змушені були запросити на великокнязівський стіл переяславського князя Володимира Мономаха, який був дуже популярний серед широких кіл населення як рішучий противник феодальних міжусобиць.

Час його князювання (1113—1125) ознаменувався новим зміцненням авторитету і впливу Києва на всю країну. На заклик Володимира в похід повинні були збиратись всі удільні князі, а з непокірними васалами Мономах жорстко розправлявся. Він тримав у своїх руках не тільки ближніх князів, а й дальніх. Від берегів Балтійського моря, на півночі, до Дону, на півдні і Дунаї, на південному заході, сиділи князі і посадники Києва, які виконували волю великого князя.

Після Володимира Мономаха великим князем став його син Мстислав (1125—1132 рр.). Як і при його бать-

кові, при Мстиславі Великому влада Києва поширюється майже на всі староруські землі. Коли 1126 р. полоцькі князі роблять спробу вийти з-під влади Києва, то Мстислав здійснює проти них грандіозний, як на той час, похід. Князям Володимир-Волинська, Курська, Новгородська, Чернігова, Смоленська, Турова і т. п. був указаний єдиний день для нанесення удару, а коли настав цей день, усі були в зборі. Так міг діяти лише великий князь усієї Русі, яким фактично і юридично був Мстислав.

Проте процес феодальної роздробленості тривав і далі. В середині XII ст. починається новий період загостреної боротьби за Київ, що характеризувався посиленням основних удільних князівств і ослабленням Києва як загальноруського політичного центру. В цей період запекла боротьба точилася між представниками двох династій: Мономаховичами, тобто потомками Всеволода Ярославича та його сина Володимира Мономаха, які володіли Переяславським князівством, і Ольговичами — потомками Святослава Ярославича та його сина Олега, які князували в Чернігові.

Щоб стати першим серед інших князів, їх старійшиною, необхідною умовою для цього було володіння Києвом, який залишався столицею Русі. Здобувши великокнязівську владу, князі, які ще вчора були прихильниками автономізації, зразу ж повертали свою політику і перетворювались в палких об'єднувачів руських земель.

Чернігівські князі вважали, що вони мають переважне право перед Мономаховичами на Київ, бо Святослав був середнім сином Ярослава Мудрого, а Всеволод — молодшим. Спочатку Київ захопили Мономаховичі, але в 1139—1140 рр. Києвом завладіли Ольговичі. Престол займає князь Всеволод. Майже семилітнє князювання Всеволода пройшло під знаком зміцнення позицій Ольговичів і великокнязівської влади. Замиривши всіх своїх ворогів, одних за допомогою інших, Всеволод змушує змиритись з втратою Києва навіть Мономаховичів, які вважали владу над ним спадковою, «в отця место». Навіть тоді, коли Всеволод заявив, що він передасть Київ своєму братові Ігорю, Мономаховичі не знайшли можливим висловити свою незгоду.

Після смерті Всеволода великокнязівська влада пе-

реходить до його брата Ігоря (1146 р.). Але Мономаховичі більше не можуть миритись з тим, що на престолі сидять Ольговичі. До Києва поспішає з своїми полками Ізяслав Мстиславич, який тільки рік тому сам приносив присягу вірності Ігорю. Запорукою успіху Ізяслава була поведінка київських бояр і воевод, а також простих киян. Останні споряджають делегацію до Ізяслава і говорять йому: «Пойди княже к нам, хочем тебя... а Ольгович не хочем». Втративши підтримку киян, Ігор терпить поразку в бою з Ізяславом.

З великими почестями займає Ізяслав Мстиславич стіл «деда свого и отца своего». На протязі всього періоду князювання Ізяслава в Києві йому вдається тримати авторитет київського князя досить високо. Одного за другим він перемагає претендентів. В сфері його впливу знаходились князівства: Новгородське, Смоленське, Переяславське, Гродненське, Володимир-Волинське, Галицьке та ін. Раптова смерть Ізяслава (1154 р.) справила на сучасників приблизно таке враження, як смерть його знаменитого діда — Володимира Мономаха.

В часи князювання Ізяслава претендентом на престол виступає Юрій Долгорукий. Він двічі захоплював Київ — у 1149 і 1150 рр., але тільки в 1154 р. він зміг закріпитись і князував у Києві до своєї смерті, що сталася в 1157 р.

Смерть Юрія Долгорукого послужила приводом до нового вибуху народного повстання в Києві і його околицях, а також в ряді міст і сіл, де перебували прибічники Юрія. Причиною повстання була непопулярність князя, який провадив міжусобну політику, його союз з половцями, здирства і утиски населення.

Після смерті Юрія Долгорукого його син Андрій Юр'евич Боголюбський залишив Київ і обрав своєю резиденцією Боголюбово, поблизу Владимира на Клязьмі. Боротьба за Київ загострилась. 1161 р. князівську владу уже втретє захопив Ростислав Мстиславич (правнук Мономаха), який князував до кінця свого життя (1167).

Після смерті Ростислава боротьба за Київ розгорнулася з новою силою. В 1169 р. Андрій Боголюбський піддав Київ страшному погрому. Були спалені не тільки житлові квартали, а й більшість церков і монастирів.

Захопивши Київ, Андрій думав, що тим самим утвердив свою владу великого князя, а тому залишив тут своїм намісником князя Гліба Юр'євича. Проте Андрій помилився, коли думав, що він ліквідував Київ як центр держави. Боротьба за великокнязівську владу тривала і далі, бо тільки київський, а не будь-який інший князь зберігав за собою значення верховного правителя Русі. В 1174 р. Андрій, якого без Києва не визнавали великим князем, організував новий похід. Але, втративши своє військо, він змушений був тікати назад до Суздальської землі, де того ж року був убитий боярами.

В цей період боротьба розгортається між галицько-волинськими, смоленськими і чернігівськими князями. З найбільш визначних фігур цього періоду можна назвати смоленського князя Рюрика Ростиславича і галицько-волинського князя Романа Мстиславича. Під час цієї боротьби Київ зазнав нових випробувань. Так, у 1202 р. столиця Русі знову була розорена князем Рюриком Ростиславичем, який напав на Київ разом з половцькими ордами Кончака і Данила Кобяковича.

Про політичне життя Києва періоду феодальної роздробленості можна сказати, що воно було переважно історією боротьби за великокнязівську владу між окремими представниками княжого дому, від якої, насамперед, терпіли широкі маси народу. Але, незважаючи на це, в уяві руських людей Київ продовжував бути загальноруським центром і символом єдиної Русі.

Ішов 1237 рік. Уже горіли міста і села руських земель, під ударами монгольських завоювників одне за другим гинули старовинні руські міста: Рязань, Суздаль, Владимир та ін., а руські князі ніяк не могли об'єднатись для спільної боротьби з страшним ворогом. Нескінченні міжкнязівські усобиці настільки роз'єдали Русь, що навіть перед лицем смертельної небезпеки вона так і не змогла об'єднатись. Спустошливі орди татаро-монголів, як страшна стихія, просувались все далі і далі. Там, де вони пройшли, залишались спалені міста і села, населення винищувалось від старого до малого. «И всю землю губиша и не пощадиша отрочат до сосущих молока».

Влітку 1238 р. передові загони татаро-монголів на чолі з Менгу-ханом, двоюрідним братом Батия, підійшли майже до самого Києва. Від міста їх відокремлював

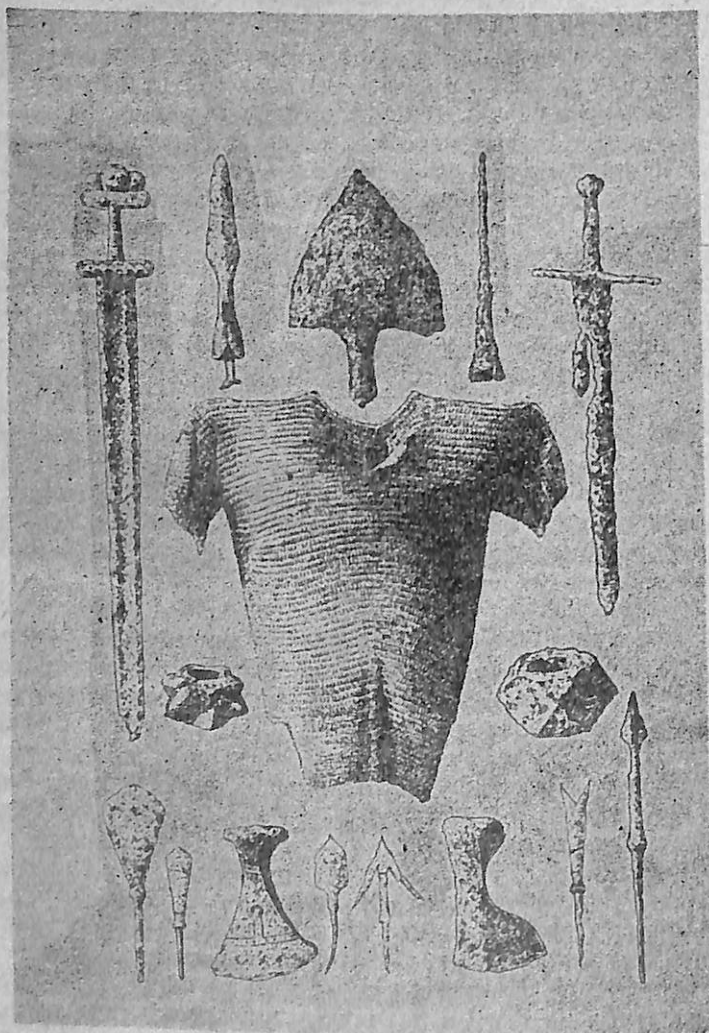
лише Дніпро. Краса і велич столиці Русі справила величезне враження на татар: «Меньгуканови же пришедшу сглядать града Кыева, ставшу же ему на оной стороне Днепра, во градъке Песочного, видевъ градъ удивися красоте его и величеству его».

В той час київським князем був Михайло Всеволодович чернігівський. Менгу-хан поставив вимогу негайно здати місто. Проте під тиском киян князь змушений був відповісти відмовою і навіть наказав убити монгольських послів. Менгу-хан не наважився штурмувати Київ і повернув назад. Проте наляканий Михайло Всеволодович втік з Києва до Угорщини. Княжити у Києві почав смоленський князь Ростислав Мстиславич, якого вигнав галицько-волинський князь Данило Романович. Захопивши владу, Данило для організації оборони столиці Русі від загарбників призначив досвідченого полководця тисяцького Дмитра, а сам поїхав до Угорщини, щоб домовитись про спільні дії проти татаро-монголів.

Восени 1240 р. татарські орди на чолі з самим Батием знову підійшли до Києва. Переправившись через Дніпро, вони обложили місто. Київський літописець, сучасник, а може й свідок цих подій, з надзвичайною виразністю описав появу величезного війська під стінами Києва: «И бе Батый у города и отроци его обьседяху градъ, и не бе слышати от гласа скрипанія телег его, множества ревенія вельблюдь его, и рыжання от гласа стад конь его».

Настав день штурму. Основний удар Батий наказав завдати з півдня, в районі Лядських воріт. «Постави же Баты пороки¹ городу подле врат Лядских». Безперервно, вдень і вночі, пороки били величезним камінням по воротах і дерев'яних стінах. Татаро-монголам пощастило захопити ділянку валу, але опір киян був настільки рішучий, а втрати загарбників такі великі, що Батий змушений був дати війську перепочинок, про що в літопису сказано: «сеша того дня и ночи». Скориставшись завойованим перепочинком, кияни відходять у «Город Володимира» і укріплю-

¹ Пороки — стінопробивні пристрої.

Бойове спорядження київського дружинника.

ються на його валах: «Горожане же создаша пакы другий град».

Вранці наступного дня битва розгорілась з новою силою. Захисники відстоювали кожну вулицю, кожний будинок, та сили були далеко не рівні. Після дуже впер-

того штурму татаро-монголи прорвали укріплення в районі Софійських воріт і вдерлися в місто.

Останні години існування стародавнього Києва пов'язані з долею Десятинної церкви. Один з перших на Русі оплотів християнства став останнім оплотом захисників Києва. Кількість людей, що збіглася в Десятинну церкву, літописець визначає тим, що від їх ваги обвалились навіть хори і стіни: «И от тягости повалишася с ними стены церковныя».

Проте навряд чи вірно висвітлив літописець причини загибелі церкви. Очевидно, в зруйнуванні її винні всі ті ж пороки.

Як довго оборонявся Київ від татарських полчищ, сказати важко. Південноруський літопис не наводить уточнених дат. Лише з більш короткого переказу про оборону Києва, який потрапив до Суздальського літопису, ми дізнаємось, що Київ було взято 6 грудня 1240 р. В літописному зводі Псковського I літопису наводиться інша дата взяття Києва (19 листопада), але повідомляється про час тривалості облоги — 10 тижнів і 4 дні. Достовірність цих даних вимагає підтвердження, але якщо згадати, що невеличке містечко землі Суздальської Козельськ змогло протриматись сім тижнів, то Київ, який мав на той час першокласну фортецю, міг протриматись і довше.

«Того же лета взяша Киев татарове и святую Софью разграбиша, и монастыри все, и иконы и кресты, и все узорочья церковные взяша, а люди от мала и до велика вся убиша мечем». Так описує трагічну долю Києва суздальський літописець.

Не менш жахливі картини відкриваються перед нами під час археологічних розкопок. В різних частинах стародавнього Києва виявлено братські могили героїчних захисників міста. В деяких з них, наприклад, в розташованій на схід від руїн Десятинної церкви, на Подолі й ін. налічувалось по кілька тисяч людських кістяків. Людські кістяки нерідко знаходили просто на вулицях стародавнього міста, під руїнами будинків і соборів.

Під час археологічних розкопок пожежі і розгрому міста виявлено сліди страшної загинула вже описана. В години татарської облоги загинула вже описана майстерня художника. Під згарищем залишились не

тільки звичайні речі домашнього вжитку, а й деякі, безперечно, дорогоцінні для господаря речі — 650 г янтаря, срібна лунниця, бронзова лампада, повний набір столярних інструментів, горщики з розведеною в них фарбою і т. п. Коли полум'я пожежі охопило будинок, нікому було винести з нього хоча б коштовності. Господарі

Житло біля Софійських (Батієвих) воріт. Згоріло в 1240 р.

житла в цей час, мабуть, боролись з ворогом на одній з ділянок київської оборони. Очевидно, вони там і загинули, бо інакше прийшли б на згарище і забрали б свої скарби. На підлозі житла художника було знайдено кістяк напівобгорілого кота, а недалеко від житла — дитячий кістяк.

Трагічну долю Києва і його жителів можна було спостерігати і під час розкопок ще одного житла, яке знаходилося в «Городі Володимира», недалеко від Софійських воріт. В одному з кутків, в печі, археологи виявили кістяки двох дівчаток-підлітків. Вони, підібгавши ноги, лежали, притиснувшись одна до одної. Від смерті втікали дівчатка, та вона знайшла їх і там: полум'я пожежі не обминуло будинок. Згоріли стіни будинку, обвалилось перекриття і поховало під собою дітей. Так вони і лежали, аж поки через 700 з чимось років не знайшли їх археологи.

Не менш яскравою пам'яткою трагічної боротьби киян з ворогом може бути відкритий тайник під руїнами Десятинної церкви. В глибокому, до 5 м, тайнику були виявлені кістяки людей. На дні тайника стояли два заступи, якими люди, що знаходились в церкві, очевидно, намагались прорити собі хід під землею в бік Дніпра. Ця остання одчайдушна спроба вирватись з татарського кільця смерті, звичайно, не могла бути успішною. Для відкриття підземного ходу в останніх захисників Києва не було уже ні часу, ні сил. Скоро вони задихнулись під руїнами церкви.

Картина жахливої катастрофи, що перетворила велике квітуче місто в руїни, знаходить підтвердження і в ряді інших фактів, які читач знайде в численній науковій літературі з історії стародавнього Києва.

Після розгрому, якого зазнав Київ у 1240 р., відомості про життя в місті стають скупими і нечисленними. Проте окремі літописні свідчення південних і північних літописців, записи іноземних мандрівників, дані історичних документів все ж дають можливість скласти певне уявлення про Київ цього часу.

Життя в Києві почало відроджуватись після того, як татаро-монголи залишили Придніпров'я і пішли на Захід. Кияни, яким вдалось врятуватись від ворога, почали відбудовувати місто. Не минуло й року після розгрому Києва, а до нього повертається князь Михайло, той самий, який залишив його перед лицем татаро-монгольської небезпеки. Правда, поселився він не в центрі міста, де стояли в руїнах князівські палаци, а «живяше под Києвом на острові». Князівський палац під Києвом на острові не раз згадується в літопису і, мабуть, залишився непошкодженим і після 1240 р. Уже сам факт повернення в Київ князя Михайла свідчить про те, що Київ не був повністю знищений татарами, як дехто думає.

Через п'ять-шість років після розгрому Київ мав уже досить численне населення. Із записів папського посла Плано Карпіні, який під час подорожі до правителя Великої Монголії в 1246 р. їхав через Київ, а потім відвідав його, коли повертався на батьківщину, дізнаємось, що в Києві він зустрічався з місцевим тисяцьким. За словами Плано Карпіні, на Подолі тоді вже налічувалось близько 200 дворів. Тоді ж він зустрів у Києві

купців з Польщі, Австрії та інших країн, а також з Чернігівщини, Волині і Галичини.

Незважаючи на тяжкі часи, Київ продовжував залишатись визначним релігійним центром Русі. Після загибелі митрополита Йосифа духовенство обрало Кирила, який управляв православною церквою руських земель до 1280 р. Резиденцією митрополита була Софія Київська, яка і після 1240 р. залишилась діючим храмом. Літописні статті 1274, 1286, 1289 рр. свідчать про те, що митрополит «Києвський и всея Руси» призначав єпископів у Владимир, Ростов та інші руські міста. Діючими монастирями Києва того часу залишились Києво-Печерський і Видубицький.

В кінці XIII ст. Київський митрополит «не терпя татарского насилія», переїжджає до Владимира на Клязьмі, а в 1328 р. — до Москви. Проте ще довго Київ вважався другою резиденцією. Не випадково, митрополити, які проживали у Владимирі, а потім у Москві, носили титул «Митрополита Киевского и всея Руси». Збереження за руською митрополією назви «київської» давало можливість їй зберігати за собою духовну владу над руським населенням і землями, які колись входили до складу Київської Русі.

Для Середнього Придніпров'я Київ продовжував залишатись головним економічним і культурним центром. Населення Київщини, Чернігівщини і Волині за традицією називало Київ стольним містом руських земель.

Золотоординський хан розумів значення Києва як економічного, політичного і культурного центру в житті Східної Європи і намагався вплинути на цей центр через київських князів. У 1243 р. він віддав Київське князівство владимиро-суздальському князю Ярославу Всеволодовичу, який посадив у Києві свого намісника воеводу Дмитра Єйковича. Після смерті Ярослава Всеволодовича хан у 1249 р. передав Київське князівство князю Олександру Невському, який також тримав тут намісника до 1263 р. З 1263 і до 1271 р. київським князем був брат Олександра Невського Ярослав Ярославич. Серед інших київських князів другої половини XIII ст. відомі Іван-Володимир і Андрій Вруцький. В останній чверті XIII ст. золотоординські хани тримали в Києві своїх намісників — багатих місцевих феодалів. Часто татари нападали на міста й села, забирали

майно і худобу, вбивали або захоплювали людей в полон і продавали в рабство. Це змушувало частину населення південних волостей Київщини і Переяславщини кидати свої оселі і тікати на Полісся або до північно-східних руських земель, внаслідок чого розвиток економічного і політичного життя Придніпров'я затримався.

На території ж північно-східних руських земель, які лежали на більшій відстані від кочових татарських орд, процес розвитку економічного життя відбувався значно швидше. Там виросли міста Москва, Владимир, Твер і Суздаль, які почали відігравати значну роль в економічному і політичному житті Східної Європи.

Зміцнення північно-східних земель на чолі з Владимиром, а потім Москвою проходило під знаком відродження традицій епохи національної незалежності Київської Русі. Стародавній Київ стає у свідомості людей символом незалежної Русі.

ПОДОРОЖ ПО СТАРОДАВНЬОМУ КИЄВУ

Важко уявити собі людину, яка б залишилась байдужою до можливості зробити подорож в далеке минуле Києва, скажімо в Київ кінця XII—початку XIII ст., пройтись по його центральних вулицях і площах, побувати в чудових соборах, заглянути в князівські палаци, боярські хорони і побувати в будинку рядового киянина. Таку можливість надає нам археологія — прекрасна і вічна наука.

Близько 40 величних кам'яних будівель, розташованих окремими красивими архітектурними ансамблями, з якими ми познайомимось пізніше, надавали Києву неповторної краси і не дарма викликали захоплення сучасників. Невблаганний час зтер з лиця Києва більшість з них, і лише окремі будівлі збереглися до наших днів. Хоч вони і вражають нас своїми чудовими архітектурними формами і неповторною красою внутрішнього опорядження, проте не дають повного уявлення про кам'яну архітектуру Києва. Архітектурний вигляд інших кам'яних будівель, які не збереглися до нашого часу, допомагають відтворити археологічні дослідження.

Навколо розкішних князівських палаців, величних соборів і монастирів розташовувались квартали або окремі двори бояр і воєвод, заможних дружинників і князівської адміністрації, купців і, безперечно, міської бідноти. Будинки переважно були з дерева і глини, цих одвічних будівельних матеріалів, якими з неперевершеною майстерністю володіли староруські майстри. Ансамблі дерев'яних будівель — хороми бояр, невеликі

дворові церкви, палаци знаті, будівлі міської бідноти — вражали зір сучасників мальовничістю своїх форм, чудовою художньою різьбою і барвистістю оздоблення. Неодмінні риси стародавнього будівельного мистецтва — великі розміри і висота будівель. Так, хороми бояр і воевод мало чим поступалися перед князівськими кам'яними палацами. Хороми, як правило, — двоповерхові, мали кілька кімнат, багато розписані. Значна частина будівель Києва, зокрема в торгово-ремісничих районах і жител простих киян, що проживали в межах дитинця (Кремля), була одноповерховою.

Під час археологічних розкопок на території садиби Історичного музею В. Хвойко виявив кілька великих рублених будівель, що мали по кілька поверхів. Пізніше такі ж будівлі дослідили на території садиб 7—9 по вул. Володимирській В. Гончаров, а Г. Корзухіна — на території Михайлівського монастиря. За час археологічних досліджень розкопано близько 60 жител киян. Значна кількість матеріалів, під час нашої подо-

Крім археологічних матеріалів, підтримати інтерес до історії Києва по стародавньому Києву в пригоді нам стануть і описи в літописах та іноземних авторів.

Звідки б нам не довелося під'їжджати до Києва: чи то з боку Новгороду і Смоленська, спускаючись вниз по Дніпру, чи з півдня, піднімаючись вгору по річці, чи з Білгородова, прямуючи дорогою через Остер, чи з Білгородова, перше, що вражає наше око, — це велична панорама міста. Воно розкинулося на високих горбах правого берега Дніпра, підносячись над навколишніми полями і збігаючи вниз вузькими вулицями до пологого широкого берега Почайни, де були розташовані жилі квартали Подолу. В різних районах Києва над густою зеленню садів підносилися куполи численних соборів. Зовнішня частина міста займала могутня форте-

Центральну частину міста займала могутня фортеця. Над потужними її мурами, які склалися з земляних валів і дерев'яних стін-городень, конструктивно зв'язаних з валом, підносились численні сторожові вежі, рублені з товстих дубових колод. Попід фортечною стіною проходив глибокий рів.

До Київського кремля можна було потрапити через кілька кріпосних воріт: Подільські, Східні, Західні і Золоті. Від усіх воріт через кріпосний рів були перекинуті мости.

Головним в'їздом до Київського кремля служили

Золоті ворота¹. Саме їх відкривали перед урочистим в'їздом і виїздом великих київських князів, що поспішали з дружинами у військовий похід або поверталися після вдалих походів додому. Через ці ворота Київ приймав гостей, а також послів від багатьох країн світу.

Як символ політичної незалежності Києва, Золоті ворота не раз були тим головним об'єктом, на оволодіння яким кожний, хто нападав на Київ, направляв свої основні сили. Читаючи староруський літопис, не важко помітити, що під час більшості нападів на Київ військові дії сторони вели саме в районі Золотих воріт.

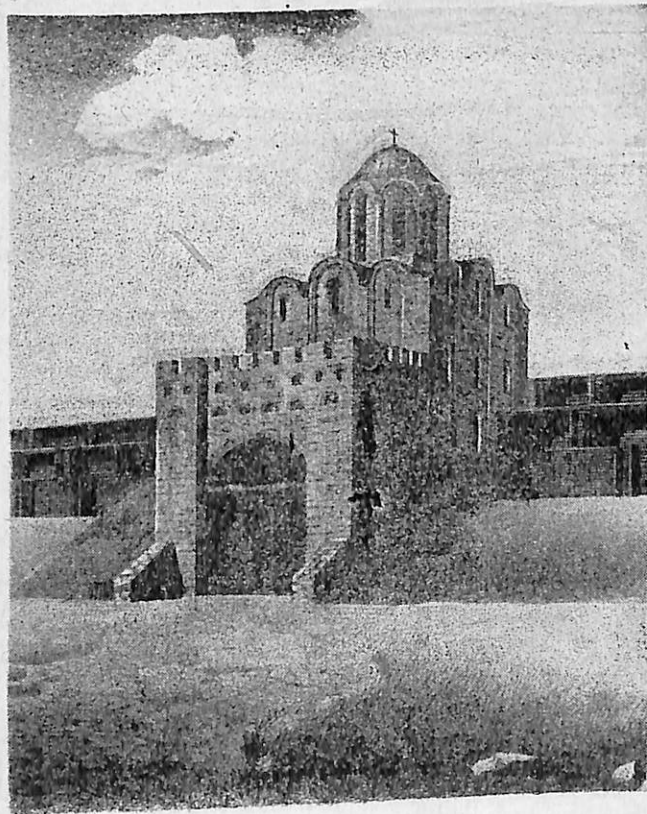
Скористаємось цим парадним в'їздом і ми.

Від Золотих воріт відходили три міські вулиці, дві з яких проходили вздовж фортечної стіни: одна вела до Західних воріт (напевно, її трасу фіксує лінія сучасної вул. Великої Підвальної), друга проходила по лінії сучасної вул. Малої Підвальної і вела до східних, або Лядських воріт. Третя, основна, вулиця відходила від Золотих воріт і вела (мабуть, по лінії сучасної Золотоворітської вулиці) до центральної міської площі «Города Ярослава».

Довкола цієї площі розкинувся один з найвеличніших і найкрасивіших архітектурних ансамблів стародавнього Києва, композиційним центром якого був знаменитий Софійський собор. Софія Київська становила собою величезну хрещато-купольну будівлю, що мала 13 куполів і була оточена з північного, західного і південного боків відкритими аркадами галерей. Вся архітектура Софії мала урочисто-святковий характер, який особливо яскраво виявлявся в її внутрішньому оздобленні. Золоті фони стін з різноколірними мозаїчними зображеннями вдало доповнювались чудовими фресковими розписами на релігійні і світські теми. На південній і північних стінах центрального нефу зображалась сім'я Ярослава Мудрого, на західній був портрет самого засновника Софії.

Велике місце в оздобленні собору займали твори декоративного мистецтва: різні барельєфи, шиферні пли-

¹ П. Алепський, який був у Києві в 1653 р., записав переказ, згідно з яким Золоті ворота названо саме так тому, що вони колись були обкладені золотом. Зауважимо, що в більш ранніх письмових джерелах, в тому числі і в староруському літопису, нічого про золоту обкладку воріт не говориться.

Золоті ворота. Реконструкція Ю. С. Асеева.

ти, інкрустовані мозаїчними наборами смальти, мармурові капітелі колон і т. п.

Про Софію, яку Ярослав Мудрий «всякою красотою украсил и золотом, и серебром, и каменьем дорогим», сучасники писали, що вона була «дивной и славной всем окруженным странам и другая такая не отыщется во всем полунощи земном от Востока до Запада». Навіть у XVI ст., коли Софійський собор перебував у запустінні, він справляв сильне враження на сучасників. Іноземні автори цього часу відзначали, що цей храм покритий мозаїкою на зразок константинополь-

боярських дворів згадується в літопису при опису повстання 1113 р. Цього року кияни, незадоволені політикою князя Святополка і його воевод, скориставшись смертю князя, пішли громити двори лихварів і бояр. По дорозі в лихварський квартал міста, що прилягав до Західних воріт, «Кияне же разграбиша двор Путятин тысяцкого».

Хто ж такий був Путята і чому саме на нього розгнівані кияни спрямували свої дії? Відповідь на це питання ми знаходимо в літопису. Тисяцький Путята, брат Яна Вишатича, на протязі 15 років був вірним слугою і помічником Святополка і брав активну участь в його злочинах і утисках киян. Походив він із знаменитого боярського роду, один із перших представників якого боярин Вишата був воеводою у Ярослава Мудрого.

Між Золотими і Західними ворітьми знаходився ще один боярський двір — боярина Бориславля, син якого був літописцем великого київського князя Ізяслава Мстиславича, внука Мономаха.

Із 15 багатих скарбів ювелірних речей із золота і срібла, знайдених в районі між Софійським собором і Львівською площею, частина, напевно, походить з території названих боярських дворів.

Особливо багаті скарби були виявлені в районі Троїцького (тепер Рильського) провулку в 1885 і 1889 рр. Вони склалися з великої кількості (близько 100) ювелірних речей із золота і срібла, срібних гривен, золотих візантійських монет. Безперечно, найвидатнішою річчю була золота діадема з емалевими зображеннями.

Ознайомитись з центральною частиною «Города Володимира» нам допомагає літописна стаття 1147 р. Розповівши про те, як у 1146 р. кияни приносили присягу князю чернігівської династії Ігорю Ольговичу (брату великого київського князя Всеволода Ольговича), літопис під наступним роком повідомляє про різку зміну ставлення киян до Ігоря. Цьому сприяла традиційна непопулярність династії Ольговичів серед киян, а також агітація, яку розгорнули в Києві в 1146—1147 рр. прибічники Ізяслава Мстиславича, внука Володимира Мономаха. На «вече», в районі Софії, кияни вирішують вбити Ігоря, який на цей час знаходився в монастирі святого Федора. «Оттоле поидоша на Игоя в святый Федор... и поидоша убивать Иго-

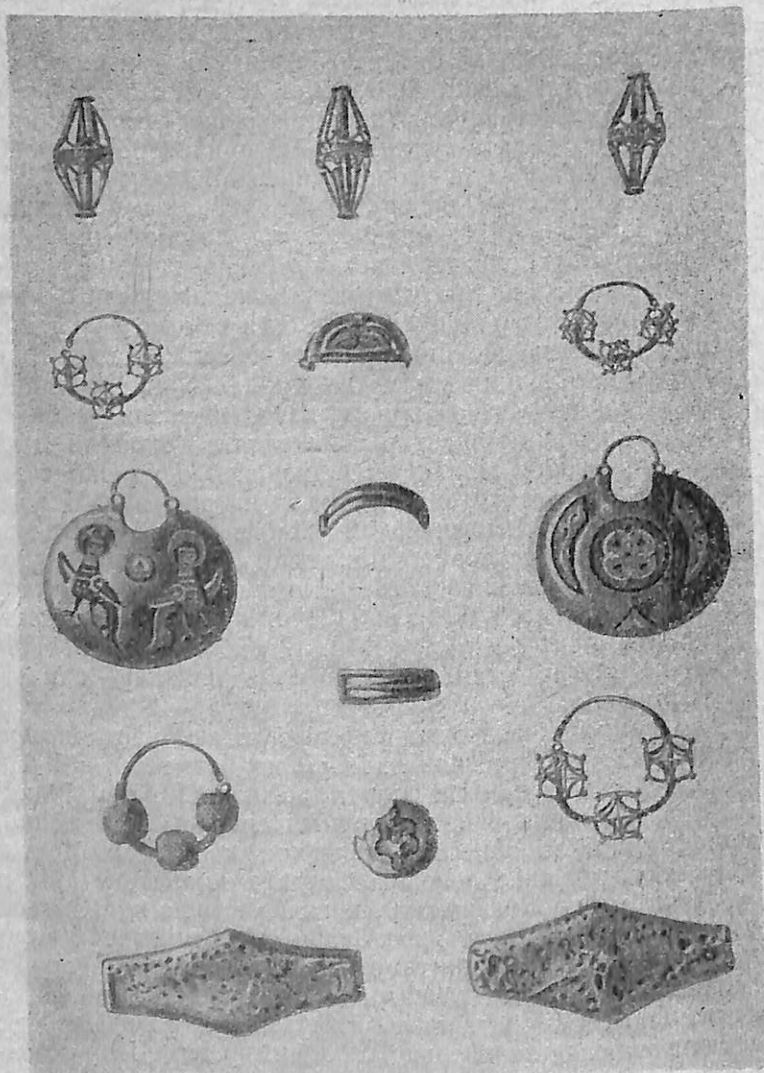
ря... и народы идеху по мосту». Мабуть, кияни пішли центральною вулицею Київського кремля, яка проходила від Софії, через міст перед Батієвими ворітьми до центральної площі «Города Володимира». Трасу стародавньої вулиці можна приблизно визначити лінією сучасної вул. Володимирської.

Крайні дії киян, очевидно, не входили в розрахунки партії Ізяслава Мстиславича, а тому Володимир (брат Ізяслава) поспішив на допомогу Ігорю. Побачивши, що через міст йому не протиснутись, Володимир «у ворот коня направо мимо Глебовъ дворъ», тобто поїхав вулицею, що йшла попід валом «Города Володимира» до Східних воріт. Та поки об'їжджав Володимир, «кияне ускориша» перед ним, виламали ворота, які вели в монастир св. Федора, і схопили Ігоря.

Федорівський монастир знаходився в районі садиб за будинком аптеки, що міститься на розі вул. Володимирської і В. Житомирської. Церква святого Федора, при якій було засновано монастир, була закладена великим київським князем Мстиславом Володимировичем, сином Мономаха, в 1129 р. 1133 р. в ній було поховано будівника храму — Мстислава. З цього часу Федорівський монастир стає фамільною усипальнею династії Мстиславичів.

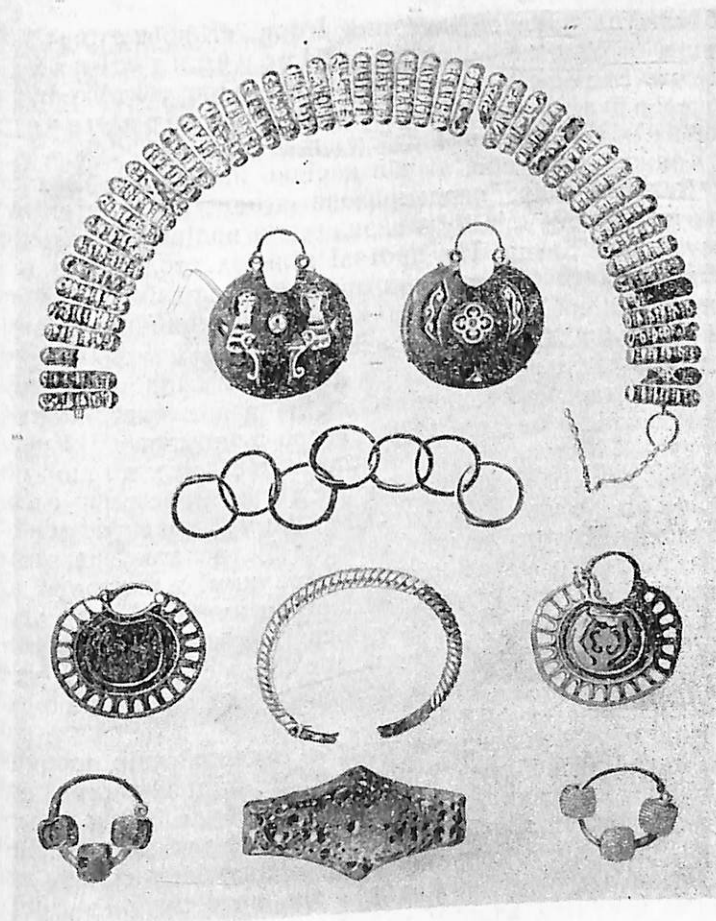
Археологічні розкопки федорівського монастиря, проведені в 1837—38 рр., показали, що на його території знаходились також кам'яні споруди невеликих розмірів, які, мабуть, служили жилими приміщеннями. Вся садиба монастиря була обнесена дерев'яними стінами. В стіні були ворота, які і довелося ламати киянам у 1147 р.

Якщо ми продовжимо наше знайомство з подіями, що розгортались після того, як Ігоря було спіймано, то ми дістанемо майже повну картину характеру планування і зовнішнього вигляду центральної частини «Города Володимира». Скориставшись тимчасовою розгубленістю серед розлюченого натовпу, Володимир веде Ігоря з території монастиря через центральну вулицю, про яку ми шойно говорили, на територію Мстиславового князівського двора. «Володимиръ же в мча Игоя во дворъ матере своея, и затвори ворота, а Игоя впусти на кожохови сени». Мстиславів двір, де Володимир вирішив переховати Ігоря, знаходився десь в районі сучасного будинку телегра-

Золоті і срібні речі із скарбу, знайденого в 1880 р. на Великій Житомирській вулиці.

фу і Десятинного провулку. В північній частині двора стояв двоповерховий князівський палац, в так званих кухових сінях якого і було заховано Ігоря.

Золоті і срібні речі із скарбу, знайденого в 1885 р. біля Софійського собору.

Залишки князівського палацу Мстиславого двора були розкопані в 1914 р. Будівля становила собою видовжений в плані прямокутник завдовжки близько 70 м, розчленований поперечними стінами на кілька камер. Територія Мстиславого двора була огорожена дерев'яною стіною. З центральної вулиці до Мстиславового двора можна було потрапити лише через в'їзні ворота. Їх теж довелося ламати розлюченим киянам, які

продовжували переслідування Ігоря. «Кияне выломиша ворота, узреша Игоря на сеньях и сомча с сеной и ту убиша». Тіло убитого Ігоря «влекоша и съ Мстиславля двора чересь Бабинь торжекь на княжь дворь».

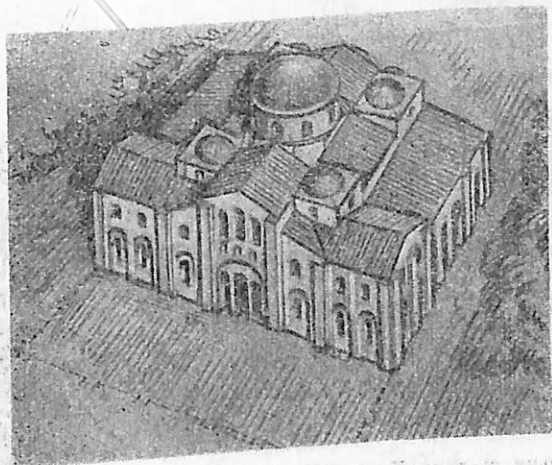
Княжий двір, або, як він нерідко називався, Ярославів Великий двір, неодноразово згадується в літопису і, як правило, у зв'язку з визначними подіями в політичному житті Києва. На протязі кількох століть він був місцем резиденції великих київських князів. На його території вони влаштовували урочисті прийоми іноземцям, гуляння киянам з приводу своїх військових перемог. Літописні відомості про двір дають підставу твердити, що назва «Великий» була дана йому не випадково. Розповідаючи під 1150 р. про прибуття до Києва Ізяслава Мстиславича, літопис повідомляє, що він «възъеха на дворь Ярославль всимь своимь полкомь и Княнь с нимь приде множество». В тому ж році Ізяслав Мстиславич, на честь своєї перемоги над Юрієм Долгоруким, влаштовує на Ярославовім дворі урочистий прийом киянам і угорському війську. Після банкету угорські вершники влаштували кінні змагання: «Тогда же Угре на фарехъ и скокох играхуть на Ярославли дворе. многое множество».

Щоб перетворитись на іподром, княжий двір повинен був мати дійсно великі розміри. За підрахунками дослідників, довжина Ярославового двора була 300 м, а вся його площа становила 4 га. В північно-західній частині двора, поблизу Десятинної церкви, знаходились кам'яні князівські палаци. Один з них виявлено поруч з Десятинною церквою, вздовж вул. Володимирської, другий — на території садиби 1 по тій же вулиці. В південно-східній частині Ярославового двора, недалеко від сучасної станції фунікулеру, стояла Василівська (Трисвятительська) церква.

Згадані вище садиби дворів Мстислава і Ярослава, а також двір Федорівського монастиря розташовувались довкола центральної площі «Города Володимира», яка в літопису згадується під назвою «Бабин торжок». На цю ж площу виходила своїм західним фасадом і Десятинна церква. За В. Богусевичем, вся територія «Бабиного торжка» не перевищувала 1 га. На сучасній карті

Києва «Бабин торжок» можна уявити в середній частині відрізка вул. Володимирської, який знаходиться між вул. Великою Житомирською і Андріївським спуском. В межі цієї площі ввійдуть також садиби вздовж лівого боку вул. Володимирської і частина Десятинного провулку.

Архітектурний ансамбль, зведений в часи князювання Володимира Святославича (980—1015), довгий час

Десятинна церква. Реконструкція К. Конанта.

був одним з найкращих у місті. Центральною будівлею ансамблю була велична Десятинна церква.

Як говорилося вище, її будівництво було розпочато в 989 р., а закінчено в 996 р. В цьому ж році церква була освячена, а князь Володимир «створи же праздник великь в той день боярамь и старцемь градськимь и убогимь раздае имение много». Володимир доручив церкву Аонасию Корсунянину і на утримання її виділив «десятину», тобто десятину частину прибутків з своїх володінь, звідки й походить назва церкви.

В архітектурному відношенні Десятинна церква становила собою досить велику хрещато-купольну будівлю, обнесену пізніше галереями. Вона мала багато характерних рис, властивих і Софії.

Численні фрагменти, виявлені під час археологічних розкопок, дають можливість відтворити розкішне внутрішнє і зовнішнє оздоблення храму. Уламки різних мармурових плит і карнизів, фрагменти мозаїчних і фрескових розписів, майолікові плитки свідчать, що Десятинна церква була оздоблена фресковим і мозаїчним розписом, мозаїчними і майоліковими підлогами,

Центральна частина Києва XI—XIII ст. Рисунок А. Васнецова.

мармуровими капітелями колон, різьбленими декоративними деталями тощо. На сучасників Десятинна церква справляла велике враження.

Грандіозність і величність будівлі дали підставу сучасникам писати, що церква ця красою своєю «небесам подібна».

Велич і монументальності Десятинної церкви відповідали і князівські палаци, що оточували її. Всі вони: і палац, що стояв над сучасною садибою 38 по Андріївському спуску, так званий Ольжин, і палац недалеко від південно-західного кута Десятинної церкви, і палац на Десятинному провулку були досить великими і монументальними.

Розповідаючи про повстання 1068 р. в Києві, літопис подає досить цікавий опис князівського палацу, де в цей час знаходився Ізяслав, син Ярослава Мудрого.

«Ізяславу сидящу на сенех с дружиною своєю и начаша претися (сперечатись) съ князем. Стояще доле (внизу), а князю же из оконца зрящю...». Описуючи події, пов'язані з боротьбою за владу між Ізяславом Мстиславичем, внуком Мономаха, і Вячеславом, сином Мономаха, літопис ще раз згадує про будову князівського палацу. Коли Ізяслав прибув до Києва в 1150 р., то Вячеслав уже сидів на Ярославому дворі... «на сеньниці». Переговори Ізяслава з Вячеславом відбулись там же «на сенях». Як бачимо, сини в усіх випадках знаходились на верхньому поверсі князівських палаців.

Крім князівських палаців і дворів, в районі Десятинної церкви, трохи північно-західніше від неї, знаходились боярські двори і палаци. Останні нагадували боярські, але були меншими і трохи біднішими. Переважна більшість палаців і теремів боярської і воєводської знаті Києва була із дерева; лише найбільш заможні бояри і воєводи могли мати кам'яні палаци. Можливо, залишки кам'яних фундаментів, виявлені північно-західніше від Десятинної церкви в 1907—1908 рр. розкопками В. Хвойки, і слід пов'язувати з одним із чотирьох боярських дворів, розташованих, за літописом, на цій території. Адже боярські хорони Чудіна, який в 1072 р. управляв Вишгородом («Бе бо тогда держа Вышгород Чюдин»), напевно, мало чим поступалися перед князівськими палацами і теремами.

Якщо з площі Бабин торжок йти в напрямку до Східних воріт «Города Володимира», то праворуч від нас стоятиме церква святого Андрія, при якій дочка Всеволода Ярославича Анна заснувала Янчин монастир. Двір Янчиного монастиря знаходився десь в південно-східному кутку «Города Володимира», на схід від Федорівського монастиря.

Через Східні ворота можна було пройти до «Города Святополка». Як і інші частини Київського кремля, «Город Святополка» був обнесений земляними валами і дерев'яними стінами. З зовнішнього боку стін проходив глибокий рів. Прямо перед Михайлівським храмом знаходились кріпосні ворота. Всі будівлі були дерев'яними, за винятком соборів св. Петра, св. Дмитрія і св. Михайла. Останній, що проіснував майже до наших

днів, був багато оздоблений мозаїкою і фресками, мармуровими капітелями колон, різними шиферними плитами тощо. Мандрівники, яким довелося побувати в Києві в XVI—XVII ст., з захопленням описували цей храм: «Це красива будівля: посередині її знаходиться кругла башта з визолоченим дахом, верхні склепіння зсередини мозаїчної роботи, а підлога викладена маленькими різноколірними камінцями».

Оскільки ми ще не мали нагоди детально познайомитися з будинками простих киян, зробимо це тепер. Неподальк від стін розкішного Михайлівського храму, на північний схід, знаходилось кілька двориків, що витягнулись вздовж вузької вулички в південно-східному напрямку. Можливість завітати в один з них нам надали археологічні дослідження.

В одному із кутків невеличкого дворику, огороженого дерев'яним тином, знаходилась невелика приземкувата будівля. Двоскатий дах її був покритий очеретом і сіном. Стіни обмазані глиною. Щоб зайти всередину житла, треба було спуститися кількома східцями, вирізнаними в ґрунті і покритими дошками. В правому кутку житла знаходилась глинобитна піч, яка стояла на незначному підвищенні з лесу. Склепіння печі мало напівсферичну форму. У верхній частині склепіння знаходився отвір, а над ним — дерев'яна, обмазана глиною, труба, через яку дим виходив назовні. Недалеко від печі стояв стіл, а вздовж однієї із стін житла знаходилась дерев'яна лежанка. Долівка була добре утримована і обпалена. В таких житлах жили найбідніші верстви населення Києва.

На торгово-ремісничий Поділ з Кремля можна було потрапити знаменитим Боричевим узвозом. Розпочинався він зразу ж за Подільськими ворітьми, що стояли десь поблизу сучасної Андріївської церкви, і йшов вниз, приблизно по лінії сучасного Андріївського спуску. Боричів узвіз неодноразово згадується в літопису й інших письмових джерелах.

Автор знаменитого «Слова о полку Ігоревім», розповідаючи про повернення князя Ігоря з половецького полону, пише: «Солнце светиться на небеси, Игорьъ князь в Русской земле: девици поют на Дунай, вьются голоса через море до Киева, Игорьъ едет по Боричеву к свя-

той Богородице Пирогощей, страны рады и грады веселы».

Церква Пирогоща, яку згадує автор «Слова» і до якої після повернення з половецького полону їхав Боричевим узвозом Ігор, знаходилась на торговій площі Подолу. Мова йде про знамените «торговище», на якому кияни не раз збирались на віче для вирішення важливих справ.

Ближче до берега річки Почайни, в східній і північно-східній частині торговища, знаходились ще два собори — св. Михайла і св. Гліба і Бориса, рештки яких знайдені в 1955 р. на вул. Волоській, 16 і Борисоглібській, 11. Всі три собори виходили на торгівлю, або вічову, площу Подолу, створюючи тим самим певний архітектурний ансамбль.

Вздовж вузьких вулиць, що відходили від «торговища» в різних напрямках, знаходились жилі квартали. Розкопки 1950 р., проведені В. Богусевичем, показали, що Поділ був забудований великими дерев'яними рубленими будівлями. Характер планування тут такий же, як і на Горі. Одна з подільських вулиць простягалась в напрямку укріплень, що оточували Поділ з північно-західного боку. За ними міська вулиця перетворювалась на звичайну дорогу і пролягала попід горами Юрковицею і Лисою, вздовж Кирилівських висот аж до Кирилівського монастиря. Узгір'я другої тераси, що підносились над Кирилівським шляхом, були зайняті приміськими садибами.

Інша подільська вулиця, в районі Киселівки, повертала на захід і через долину Глибочиці виводила на гору. Дійшовши до «Подольських воріт в Копиревом конце», вулиця повертала ліворуч і, приблизно по лінії сучасних Вознесенського, або Кудрявського спусків, досягала Копир'я кінця. Зліва знаходились один за другим три кам'яні собори, що стояли вздовж видовженого в сторону Глибочиці мису.

Всі три собори виявлені археологами. В 1878 р. П. Лашкарьов розкопав нижче садиби Художнього інституту залишки невеликого собору XII ст. На території садиби інституту стояв також другий собор, залишки якого досліджені М. Каргером. Третій, по дорозі з Подолу на гору, і розташовувався на перетині вул. Смирнова і Ласточкина і Киянівського провулку. Обидва ці собо-

ри, за М. Каргером, можуть бути датовані другою половиною XI ст.

Архітектурно-археологічні дослідження соборів Копир'івого кінця показали, що вони були багато розписані, оздоблені різними декоративними деталями тощо. Підлога собору, розкопаного на Киянівському провулку, була викладена різноколірними майоліковими плитками. Характерним видом забудови Копир'івого кінця були окремі двори з жилими і господарськими комплексами з невеличкими присадибними ділянками. Коли в 1140 р. Всеволод Ольгович підійшов із Вишгорода до Києва, то він «ста у города в Копыреве конци, и нача зажигати двори, иже суть перedy городом в Копыреве конци».

Від Лядських воріт «Города Ярослава» відходила в південному напрямку дорога на Печерськ. На ній знаходився Кловський монастир, далі на південь лежало князівське село Берестове із Спаським собором, а ще далі дорога підходила до Троїцької надбрамної церкви — центрального входу в Печерський монастир, побудованої в 1108 р. Від воріт монастиря центральна алея вела прямо до Успенського собору, одного з найкрасивіших храмів Києва. Стіни його були прикрашені мозаїкою і фресками, підлога викладена різноколірними майоліковими плитками. Успенський собор був зруйнований німецько-фашистськими загарбниками восени 1941 р. Від нього дорога вела вниз до печерного монастиря.

Південніше монастиря лежало с. Видубичі, де в середині XI ст. один з синів Ярослава Мудрого Всеволод Ярославич спорудив замок, так званий Красний двір, і заснував Видубицький Михайлівський собор.

За своїми розмірами і оригінальністю Видубицький собор належав до кращих споруд стародавньої Русі. До нього вели дві дороги: одна — високим крутим берегом Дніпра, по якій можна було проїхати лише верхи, інша йшла об'їздом поміж горбами серед садів. З вершини Видубицького горба, де знаходився князівський Красний двір, дорога спускалась яром до монастиря.

Тут і закінчується наша коротка подорож. Ми ознайомились з найголовнішими пам'ятниками і основними районами стародавнього Києва.

ЛІТЕРАТУРА

- Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии. М., 1895.
- Антонович В. Б. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст. (1362—1569). — «Киевская старина», т. I. К., 1882, январь.
- Армашевский П. Я. и Антонович В. Б. Публичные лекции по геологии и истории Киева. К., 1897.
- Асеев Ю. С. Древний Киев (X—XIII вв.). Сокровища зодчества народов СССР. М., 1956.
- Берлинский М. Ф. Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города. СПб., 1820.
- Богусевич В. А. Про походження і топографію древнього Києва за археологічними даними. — «Археологія», т. 5, К., 1952.
- Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ. К., 1963.
- Історія Києва. Т. 1. К., 1959.
- Закревский Н. Описание Киева. Т. 1, 2. М., 1868.
- Каргер М. К. Древний Киев. Т. 1, 2. М.—Л., 1959, 1961.
- Максимович М. А. Собрание сочинений. Т. 2. К., 1877.
- Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева. К., 1897.
- Рыбаков Б. А. Начало русского государства. — «Вестник МГУ», № 4-5. М., 1955.
- Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. М., 1948.
- Тихонович О. М. і Ткаченко М. М. Древний «Київград». — «Архітектурні пам'ятки». К., 1950.
- Фундуклей И. Обозрение Киева в отношении к древностям. К., 1847.
- Хвойко В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. К., 1913.

ЗМІСТ

Вступ	3
Виникнення Києва	7
Київ X—XIII ст.	13
Кремль	13
Торгово-ремісничі посади	20
Околиці	22
Загальна площа і соціальний склад населення	30
Економічне і культурне життя	33
Нарис політичного життя	51
Подорож по стародавньому Києву	66
Література	83

Друкується за рішенням Редакційної колегії
науково-популярної літератури
Академії наук Української РСР

Петр Петрович Толочко

Древний Киев

(На украинском языке)

Редактор П. В. Швець
Художній редактор В. П. Кузь
Художнє оформлення Д. Л. Грибова
Технічний редактор І. М. Галушко
Коректор О. М. Васенко

БФ 02084. Зам. № 2494. Вид. № 227. Тираж 35 000. Папір № 1, 84×108¹/₃₂.
Друк. фіз. арк. 2,625. Умовно-друк. арк. 4,41. Облік.-видавн. арк. 4,33.
Підписано до друку 6/X-1966 р. Ціна 14 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.
Надруковано з набору фабрики набору у Київській книжковій дру-
карні № 6, Київ, Виборзька, 84.